

**ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА**

На правах рукопису

Шаповал Лариса Іванівна

УДК 930.1(477)(470):330.856(043.3)

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ
НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

**07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

**Науковий керівник
Киридон Петро Васильович,
кандидат історичних наук,
доцент**

Полтава – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП	C.3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	C.11
1.1. Стан наукової розробки проблеми	C.12
1.2. Методологія і джерела дослідження історіографії історії непу	C.27
РОЗДІЛ 2 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НЕПУ	C.39
2.1. Теоретичні і фактологічні засади розвитку української історіографії непу	C.40
2.2. Методологічні пріоритети російської історіографії нової економічної політики	C.54
2.3. Дослідження історичною наукою політико-економічних причин запровадження непу	C.68
2.4. Науково-історичні тлумачення періодизації непу	C.78
РОЗДІЛ 3 ІСТОРІОГРАФІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ЗДІЙСНЕННЯ НЕПУ	C.93
3.1. Вивчення основних етапів реалізації непу в аграрному секторі	C.94
3.2. Історико-теоретичні концепції розвитку селянської кооперації	C.109
3.3. Сучасна історіографія історії приватного підприємництва	C.127
3.4. Висвітлення істориками специфіки політичної системи періоду непу	C.136
ВИСНОВКИ	C.150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	C.162

ВСТУП

Модернізація соціально-економічних та політичних відносин другої половини 80-х років ХХ століття, яка охопила тоді всі сторони життя суспільства, радикально вплинула на подальший розвиток гуманітарних наук, на переосмислення їх концептуальних підвалин, особливо з проблем історії та історіографії радянського періоду. Історики почали активно виявляти та друкувати маловідомі архівні документи і матеріали про політичні репресії, висвітлюючи “білі плями” історії, накопичуючи у такий спосіб нові знання про минуле. Формування новітньої історіографії тоді відбувалося шляхом подолання марксистської методології та різних ідеологем радянської історичної науки у висвітленні соціально-економічних і політичних відносин у 20-30-х роках ХХ століття, пошуку актуальної наукової проблематики та застосування сучасних пізнавальних технологій. Трагічні наслідки панування тоталітарного політичного режиму, їх однополярне тлумачення істориками і політологами, спричинили певною мірою нігілістичне ставлення до всієї радянської історіографії, дещо упереджене і надто скептичне. Концептуальний вакуум, характерний для історичної науки початку 90-х років минулого сторіччя, почали заповнювати теоретико-методологічними підходами, якими давно користувалася західна соціологічна та політологічна думка. Деякі з них прижилися на історіографічному полі пострадянської історичної науки, інші не знайшли свого застосування.

За таких обставин принципового значення набуває об’єктивна оцінка формування сучасної історичної науки на теренах пострадянського простору, коли відбувається не лише зміна поколінь істориків, а насамперед концептуальних парадигм самого історіографічного процесу в Україні та Росії.

Актуальність дослідження зумовлена особливостями розвитку суспільних наук, необхідністю узагальнення їх методологічних та фактологічних пріоритетів, виявленням проблемно-тематичних напрямків історичних досліджень, а з другого боку наявністю своєрідного плюралізму оціночних суджень стосовно подій, фактів і явищ із історії становлення і функціонування радянської держави, її взаємин із суспільством. Актуальність вивчення сучасної української та російської історіографії історії запровадження та здійснення непу, крім прикладного, має і суто пізнавальне значення, оскільки дозволяє виявити специфіку історіографічного процесу в країнах, історична наука яких тривалий час мала спільну і єдину методологічну базу. Важливо з'ясувати інноваційні теоретичні підходи в історичних дослідженнях нової економічної політики, виокремити їх мотиваційне та наукове обґрунтування, порівняти і співставити концепції висвітлення непу. Особливий науковий інтерес до історіографії непувської проблематики зумовлений також тенденційним висвітленням істориками обох країн деяких суперечливих проблем розвитку радянської політичної системи у 20-х роках, викликаних лібералізмом економічних реформ нового курсу більшовиків, які позначилися тоді на відносинах центральних і республіканських органів влади.

Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ століть історична наука накопичувала колосальний фактичний матеріал, котрий став джерельною базою для історіографічного аналізу сучасного стану науково-історичних досліджень соціально-економічного та політичного розвитку суспільства періоду здійснення нової економічної політики. Порівняльний аналіз сучасної української та російської історіографії непу, застосований в дисертації, є першою спробою системного вивчення їх спільних і відмінних ознак, виокремлення теоретико-методологічних засад, структури історичного пізнання, нарешті констатації досягнень та недоліків у висвітленні конкретних історичних складових нової економічної політики. Оцінки, тлумачення, концепції, виявлені в науковій літературі, цілком логічно

вимагають історіографічного дослідження з метою конструктивного розвитку всієї історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною наукової теми „Економічні пріоритети як основа формування національної моделі випереджального розвитку“, яке виконувалося відповідно до плану навчальної та науково-дослідної роботи Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (державний реєстраційний № 0104 U 000152 – економічна теорія).

Об'єктом дисертаційного дослідження є сучасний історіографічний процес в Україні та Росії, науково-історична література з історії непу, яка становить його джерельну базу.

Предметом дослідження є проблемно-тематичні пріоритети сучасної української та російської історіографії непу, її концептуальні основи, наукові напрямки, зміст і структура монографічних праць, теоретичні новації і методологічні підходи, персональний внесок істориків у висвітлення соціально-економічних та політичних відносин у суспільстві періоду реалізації основних складових нової економічної політики.

Мета роботи полягає в тому, щоб шляхом історіографічного аналізу сучасної науково-історичної літератури, опублікованої в Україні та Росії упродовж 90-х років ХХ - початку ХХІ століть з проблем непу, показати основні тенденції і закономірності розвитку історичних досліджень соціально-економічної та політичної історії обох країн, виявити концептуальні принципи та проблемно-тематичні напрямки розвитку історичної науки, з'ясувати її досягнення та недоліки, обґрунтувати конкретні рекомендації для удосконалення теоретичних і розширення фактологічних досліджень непівської проблематики. Відповідно до мети поставлено такі наукові **завдання**:

- виявити стан і рівень наукової розробки сучасної історіографії історії запровадження та здійснення непу;

- з'ясувати проблемно-тематичні сторони та методологічні основи української історіографії непу, дати характеристику її кількісних та якісних змін;
- проаналізувати особливості історіографічного процесу в Росії, розкрити його динаміку, стан дослідження загальнотеоретичних і конкретно історичних аспектів непу, виділити спільні і відмінні риси висвітлення його організаційних форм та принципів реалізації українською та російською історіографією;
- показати наявність різних тлумачень істориками політико-економічних обставин запровадження нової економічної політики, визначити наукову достовірність історичних знань та пізнавальну ефективність методологічних прийомів для реконструкції початкового етапу реалізації нового економічного курсу більшовиків;
- висвітлити новітні обґрунтування періодизації запровадження, здійснення та зламу непу;
- дати історіографічну оцінку основних напрямків вивчення специфіки непу в аграрному секторі економіки 20-х років;
- виокремити та проаналізувати сучасні інтерпретації селянської кооперації, оцінки „ленінського кооперативного плану”, окреслити коло малодосліджених проблем кооперативного руху періоду непу;
- вивчити науково-історичну літературу з проблем становлення і функціонування системи приватного підприємництва у ключових галузях економічного життя суспільства;
- дослідити специфіку наукових розробок політичної системи 20-х років українськими та російськими істориками, встановити оптимальні методологічні прийоми її комплексного вивчення, використані істориками обох країн;

- назвати малодосліджені аспекти функціонування непу та обґрунтувати рекомендації для їх поглибленого і конструктивного наукового аналізу.

Хронологічні рамки теми дисертаційного дослідження охоплюють період 90-х років ХХ – початок ХХІ століть, упродовж якого відбувалося скасування застарілих методологічних основ радянської та формування нових пізнавальних технологій сучасної історичної науки.

Методологічною основою дисертаційної роботи є універсальні закони пізнання суспільних явищ та суто конкретні методи історичних досліджень. Для досягнення мети і завдань дисертаційної роботи використано наступні методи: періодизації, проблемно-хронологічний, порівняльного аналізу, ретроспективний. Метод періодизації стосується не лише з'ясування основних етапів історіографічного процесу, а також визначення хронології запровадження та здійснення нової економічної політики в ключових галузях економічного життя суспільства – промисловості, сільському господарстві, торгівлі. Періодизація виступає методом системного упорядкування та класифікації літератури за проблемно-тематичним принципом. Моделювання загального і особливого в історіографічному процесі спиралося на пізнавальні технології проблемно-хронологічного методу, відтак вдалося виявити спільні та відмінні риси української та російської історіографії непу, визначити її соціально-економічні та політичні пріоритети. За допомогою двох методів (періодизації та проблемно-тематичного аналізу) відбувається дослідження наукової літератури з питань початкового етапу непу, котрий викликає найбільш суперечливі тлумачення. Стрижневим є порівняльний метод науково-історичного аналізу, тому що він є універсальним для виявлення стану наукової розробки проблеми, особливо для зіставлення протилежних точок зору стосовно висвітлення істориками тактики і стратегії нового економічного курсу, його сутнісних ознак та соціально-економічних функцій. Порівняння не виключає заперечення, але його пізнавальне

спрямування орієнтоване на реконструкцію історичних знань про об'єкт і предмет дослідження.

Застосовані в дисертації методи історичних досліджень, які становлять методологічну базу наукової роботи, використано комплексно, тому що саме так можна досягнути найоптимальнішої їх пізнавальної ефективності.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що предметом системного аналізу стала вперше сучасна українська та російська історіографія непу, відтак історіографічному дослідженню підлягають її концептуальні, методологічні та проблемно-тематичні сторони. Досліджено сучасний стан розвитку історичної науки двох країн в контексті висвітлення конкретної наукової проблематики – історіографії непу. Завдяки проблемно-тематичному принципу історіографічного аналізу наукової літератури виокремлено загальні теоретичні аспекти та конкретні напрямки дослідження основних етапів здійснення нової економічної політики, відтак з'ясовано основні напрямки сучасних науково-історичних досліджень.

В історіографії непу відсутня кваліфікаційна наукова робота, об'єктом і предметом якої став би порівняльний аналіз сучасної української та російської історіографії проблем соціально-економічного та політичного розвитку суспільства 20-х років. Історики обох країн переймалися головним чином виявленням самої концепції непу, уникаючи з'ясування особливостей сучасного історіографічного процесу, класифікації знань, просто визначення стану і рівня наукових досягнень або ж констатації упущень та прогалин. У роботі, крім монографічних праць і дисертаційних досліджень, присвячених проблемам нового економічного курсу, проаналізовано статті, опубліковані у фахових періодичних виданнях України та Росії за 15 поточних років, починаючи з 1990 року, залучено матеріали наукових конференцій та круглих столів, виокремлено дискусійні питання, наукову аргументацію спростування старих оціночних характеристик непу, які тривалий час домінували в історіографії.

Зроблено оцінку персонального внеску того чи іншого дослідника непівської проблематики, застосовано принцип поєднання історіографічного аналізу літератури соціально-економічного характеру (традиційного для історичних досліджень) з сучасними дослідженнями реформування політичної системи у 20-х роках.

Новаційною є структура самого дисертаційного дослідження, яка охоплює вивчення концептуальних, теоретико-методологічних та конкретних проблемно-тематичних аспектів історіографії непу, орієнтована на виявлення основних тенденцій та закономірностей розвитку історіографічного процесу, а не на встановлення формальних рамок його періодизації.

Практичне значення дисертації становлять виявлені та систематизовані джерела історіографії – індивідуальні та колективні монографії, тематичні збірники архівних документів які доцільно використовувати для підготовки нормативних і спеціальних лекційних курсів з проблем соціально-економічного та політичного розвитку суспільства 20-х років ХХ століття. Фактичний матеріал та висновки можна використати для написання наукових праць з історії непу, а також для підготовки комплексної історіографічної роботи, якої бракує в Україні та Росії.

Виконана робота акцентує увагу дослідників на історіографічних прогалинах у дослідженнях нової економічної політики, на доцільності застосування порівняльного аналізу з метою їх уникнення та наповнення новим змістом.

Апробація результатів дослідження здійснювалась у формі виступів на 58-й конференції молодих вчених „Каразінські читання”(Харків, квітень 2005 р.), Всеукраїнській науковій конференції „Українська історична біографістика: забуте і невідоме” (Тернопіль, травень 2005 р.), V-й Буковинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича (Чернівці, вересень 2005 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Україна і світ” (Кривий Ріг, жовтень 2005р.), Третій Міжнародній науковій

конференції „Соборна Україна: історична ретроспектива”(Черкаси, грудень 2005 р.). Зміст дисертації обговорювався на кафедрі історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Структура дисертації обумовлена логікою розкриття теми, специфікою мети і завдань та характером дослідження. Дисертаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг рукопису 194 сторінки, список літератури і джерел має 314 назв на 33 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Науково-історичні студії з історії проголошення та здійснення нової економічної політики вирізняються кількісними та якісними ознаками, а також теоретико-методологічними підходами, проблемно-тематичними пріоритетами досліджень.

Сучасна українська і російська історіографія нового економічного курсу більшовиків налічує десятки монографій, дисертаційних праць, документальних видань, сотні статей, об'єднаних єдиним об'єктом вивчення – особливостями реформування економічних відносин у суспільстві 20-х роках ХХ століття. Її становлення є результатом еволюційного розвитку історичної науки, яка поступово долає „кризу” на стадії методологічного самовизначення та пошуку оптимальних методів гносеологічної реконструкції самого історичного знання, виявлення ефективних пізнавальних методів і прийомів наукового аналізу колосальної джерельної бази про економічні та соціально-політичні відносини в суспільстві періоду функціонування основних принципів нової економічної політики.

Для з'ясування концептуальних особливостей і тим паче проблемно-тематичних спрямувань сучасного історіографічного процесу в Україні та Росії стосовно непівської проблематики необхідно передусім досягнути загальний стан її наукової розробки, відстежити тенденції подолання старих і формування нових теоретико-методологічних засад наукових досліджень, виявити оригінальність монографічних праць, їх зміст і структуру, наявність системного аналізу, рівня сучасної теоретичної аргументації істориків непу, які висувають нове бачення проблеми, спростовуючи усталені в історіографії його оцінки. Наявність джерельної бази (базових історико-економічних досліджень складових нової економічної політики за галузевим та проблемно-тематичним підходами) дозволяє вирішувати мету і завдання даної дисертаційної роботи, а з другого боку засвідчує загальний і конкретно історичний стан самої розробки теми.

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Термін „сучасна історіографія” в нашому дослідженні стосується української та російської історичної науки 90-х років ХХ – початку ХХІ століть.

Розвиток сучасної української історіографії нової економічної політики відбувався шляхом фактологічного освоєння проблеми, вивчення її функціональних частин, переосмислення наукової спадщини радянської історіографії, узагальнення здобутків і прорахунків, випрацювання нового бачення.

На початку 90-х років спостерігалися ознаки своєрідного перехідного періоду для української історичної науки, специфіка якого полягала у збереженні марксистської системи теоретико-методологічних координат в оцінці ключових процесів і явищ історії становлення радянського суспільства, а з другого боку у формуванні нового напрямку історичних досліджень, які вирізнялися його гострою критикою.

Зазначимо, що сучасний історіографічний етап історії України характеризується, по-перше, концептуальним переосмисленням усіх складових соціально-політичної історії: робітників і селян, інтелігенції, національних меншин. Сьогодні чітко окреслилися нові підходи до визначення ролі КП(б)У в тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій, каральних органів як опори антидемократичного режиму. По-друге, нинішній історіографічний етап відрізняється від попереднього появою великого масиву літератури діаспори, яка раніше з відомих причин заборонялося в Україні. Створення нових синтезуючих праць з української історії стало одним із головних завдань істориків еміграції. У 1991-1994 роках виходять солідні наукові дослідження І.Лисяка-Рудницького, О.Субтельного, Я.Грицака та інших авторів. Дослідники критично переглянули головні постулати традиційної історіографії і ліквідували ізолюваність та відставання української історичної науки від світової, застосовуючи нові методи досліджень. Характерною особливістю

праць цих дослідників було те, що в них історія формування української нації розглядалася в загальному руслі європейського історичного процесу. Завдяки їхнім зусиллям, була відновлена наукова легітимність історії України у західному академічному світі. Наслідком цього стала поява на Заході нових тлумачень української історії та обговорення цих проблем на сторінках престижних наукових видань. По-третє, з'явилася література історіософського, методологічного плану, де історичні процеси розглядаються через призму людського виміру, пропонується синтез методологічних підходів для дослідження суперечливих, складних суспільних явищ тоталітарної доби. По-четверте, сучасна історіографія ґрунтується на джерельній базі, яка постійно оновлюється у зв'язку з виходом все нових збірників документів і матеріалів, де вміщується раніше заборонені документи партійних архівів та архіву Служби безпеки України. Більшість українських істориків радянської школи на початку 90-х років XX століття зреклася марксистської ідеології і змінила тематику досліджень. Формується група дослідників – прихильників історичної школи Володимира Антоновича та Михайла Грушевського, яка перевагу надавала праці з історичними джерелами. У посткомуністичний час вони зробили важливий внесок у справу оновлення джерельної бази проблем національних, соціально-політичних відносин, якою може тепер оперувати українська історична наука.

Кількість праць, особливо про наслідки та обставини політичних репресій у 20–30-х роках вражала своєю наявністю, відтак із фактологічної точки зору історична наука не перебувала тоді у стадії „застою”. Разом із тим, аналізуючи стан історичних досліджень в Україні, історики В. Головка [135], Л.Таран [63], Я.Калакура [159] виокремлюють наявність кризи сучасної української історичної науки. Вони розглядають поняття „криза” в контексті світового і вітчизняного історіографічного процесів, не зосереджуючись на якихось „негативізмах”, а навпаки намагаються показати невід’ємність української науки від світової. „Справа в тому, – наголошує

відомий історіограф І. Колесник у передмові до книги В.Головка, – що сучасна українська історична наука містить кілька ідейних складових: доробок дореволюційної академічної історичної науки в Україні, радянської та діаспорної історіографії, а також здобутки модерної західної україністики” [135, с.3].

„Криза марксистсько-ленінської парадигми історичного мислення”, на переконання сучасних дослідників, є історичним фактом, а в Україні та Росії 90-х років спостерігалася криза „зростання”, криза-пошук нових ідей. Крах тоталітарної держави, на думку російського історика А.Сахарова, детермінував „кризу історичної науки” та „обвал марксизму як методу”, а з другого боку висунув на порядок денний випрацювання сучасної методології історичних досліджень [228]. На цю обставину звертають увагу й інші російські дослідники, підкреслюючи розмаїття науково-теоретичних напрямків сучасного історіографічного процесу. Зокрема, П. Мілюков виділяє вплив трансформаційних змін у суспільстві на розвиток історичної науки [200]. Російська дослідниця І.Павлова виокремлює навіть цілий „об’єктивістський напрямок” в історичних дослідженнях, уособленням якого є середнє покоління вчених Інституту російської історії Російської Академії Наук (РАН), хоча називає і течію модерністів, котрі запозичили сучасні пізнавальні технології західних істориків і політологів [53].

Залежність суспільних наук (особливо історичної) від політики підкреслюється також в історіографічній статті Г.Алексєєвої про стан наукових досліджень завершальної стадії розвитку нового економічного курсу більшовиків [116]. Вона розглядала історіографію причин згортання непу, спираючись на літературу, яка виходила протягом другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ століття – своєрідного перехідного періоду на шляху формування новітньої історіографії висвітлення нової економічної політики.

Перша половина 90-х років у розвитку історіографії історії непу вирізнялася кількісною перевагою суто історичних праць з проблем

соціально-економічних відносин у 20-х роках над історіографічними. Історики Росії, досліджуючи особливості нового економічного курсу, намагалися відшукати шляхи виходу з ситуації, зумовленої горбачовськими реформами, відтак розглядали політологічні моделі М.Бухаріна і Є. Преображенського [226], з'ясовували історичне значення непу для економічного розвитку суспільства [83], його здобутки, обмеження і нереалізовані організаційно-господарські можливості [274].

На початку 90-х років минулого століття відбулися дві предметні конференції: у листопаді 1990 року в Москві, скликана Інститутом історії СРСР, а також 25–27 червня 1991 року у Новосибірську, організована Інститутом історії Сибірського відділення АН СРСР. Перша конференція зібрала співробітників академічних інститутів, професорів та викладачів вищих навчальних закладів Москви та окремих регіонів, у тому числі з України, серед них були відомі вчені Ю.Поляков, І.Козлов, В.Дмитренко, В.Лельчук, А.Соколов, Є.Гімпельсон, М.Горінов, Н.Рогаліна, С.Кульчицький. Три підходи простежувалися у висновках переважної більшості виступаючих на форумі дослідників: де-ідеалізація оцінок нового курсу, концепція альтернативності непу, обґрунтування необхідності системного висвітлення обставин запровадження і здійснення непу.

Зокрема, Ю.Поляков застерігав колег від однобокого вивчення непу, І.Козлов звернув увагу на практичні аспекти використання історичного досвіду реформування економіки, В.Дмитренко підкреслив елементи ринкової економіки у політичній спадщині Леніна, відтак вважаючи непівську альтернативу цілком реальною в контексті соціалістичного будівництва, А.Соколов зазначив, що кардинальні економічні перетворення, особливо на початку 20-х років, не знайшли відповідних реформ самої політичної системи. Виявилися дослідники, які намагалися показати безперспективність непу, мотивуючи тим, що економічна політика суперечила основним „ідеалам соціалізму”, а з другого боку співіснування

ринкових та адміністративних методів господарювання унеможливило конструктивний розвиток країни шляхом справжніх реформ [48].

Дослідники, які займалися політико-правовими, фінансовими, економічними проблемами непу (І.Козлов, М.Симонов, М.Свищев) виокремлювали адміністративно-силове втручання держави, класовий характер її економічної політики, котрий виявив себе в обмеженні розвитку приватного сектору. Історики-аграрники, які мали окрему секцію на конференції, підкреслювали негативне ставлення селян до непівського курсу, руйнівний вплив податкової політики на сільське господарство. Конференція виявилася своєрідним підсумком історичних досліджень непу започаткованих у роки формування горбачовської „перебудови”. Вона мала на меті випрацювати рекомендації для поточного реформування економічних відносин.

Друга науково-теоретична конференція, учасниками якої були російські історики і деякі західні дослідники, вирізнялася проблемно-тематичним спрямуванням доповідей, а також наявністю негативної і досить категоричної аргументації. Нова економічна політика, на думку В.Лельчука, не вдалася лише тому, що не стала завершеною економічною системою, а була протистоянням ідеології та економіки. Безсистемність непу у сільському господарстві підкреслював на конференції також Є.Гімпельсон. Необхідно зазначити, що згадані дослідники припустилися певної теоретичної похибки, позаяк ототожнювали політику, (а неп передусім був взаємодією адміністративних та економічних факторів) з конкретними виробничо-господарськими системами, які мали власні закони розвитку та критерії зрілості.

Дехто з істориків, зокрема В.Соскін, акцентував увагу на поглибленні критичного аналізу ефективності економічної політики. Загалом же чергова конференція показала основні пріоритети формування сучасної російської історіографії: політична система, соціально-економічні відносини, культурно-освітній розвиток, використання історичного досвіду.

Кількість учасників обох зібрань, багатовекторність тематики доповідей і висловлених оцінок свідчили про достатньо високу інтенсивність наукових досліджень непу. Конференції мали статус всесоюзних, хоча у них брали участь і зарубіжні вчені. Історіографічний контекст містили доповіді Ю.Полякова, В.Дмитренка [48], частково В.Лельчука [67], а решта стосувалися конкретних проблем непу: взаємодії політики і економіки, ідеології та культури, партії і суспільства. Історики меншою мірою з'ясовували специфіку нового економічного курсу в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, зосереджуючись все-таки на пошуку політологічного обґрунтування альтернативи командно-адміністративній системі. Ідеї наступності, ідентичності непу і „перебудови”, багатокладності і полі-партійності, альтернативності стали характерними для наукового доробку значної частини істориків. Спостерігалася і відносна ідеалізація нової економічної політики, її не реалізованих можливостей.

Шоста наукова конференція „Економічні, політичні і соціокультурні аспекти непу” відбулася 19 жовтня 2002 року в Інституті російської історії Російської Академії Наук (РАН). Її проблематика та акценти доповідачів демонстрували якісно нову стадію розвитку історіографії з питань історії нового економічного курсу більшовиків у 20-х роках. Так, В.Данилов, аналізуючи суть і можливості непу, запропонував його періодизацію, визнав Сталіна основним руйнівником непувських принципів економічного розвитку.

Н.Рогаліна, закликаючи істориків виявляти і друкувати архівні документи про складові нового курсу, виділила два актуальних, на її переконання, аспекти досліджень непу: альтернативи „анти-непу”, (можливість конструювання неонепу в роки першої п'ятирічки), а також зв'язок нової економічної політики з наступною епохою „великого перелому” [67].

Вплив на долю непу внутрішніх і зовнішніх, а не лише суб'єктивних (ідеологічні маніпуляції більшовицьких вождів) чинників виділив Ю.Жуков.

Ідея непівської альтернативності, характерна для досліджень початку 90-х років ХХ століття, простежувалася виразно у доповідях Ю.Бокарева („чаянівська альтернатива”), Є.Гімпельсона („бухарінська альтернатива”).

Історик А.Сенявський, підсумовуючи матеріали наукової конференції, справедливо підкреслював, що дослідники нової економічної політики лише наблизились до її системного висвітлення. Слід, однак, відзначити значне розширення проблематики порівняно з початком 90-х років. Набули нового висвітлення соціально-трудова конфлікти на державних і приватних промислових підприємствах, особливості розвитку „чорного” ринку в умовах непу. Елементи останнього, судячи з оцінок істориків Росії, функціонували протягом 30-х років.

Для російської історіографії початку ХХІ століття характерна активізація досліджень політичної системи, зменшення зацікавленості традиційним висвітленням непу в промисловості та сільському господарстві. Конференції з історико-теоретичних проблем нової економічної політики, а їх відбулося щонайменше сім, свідчать про своєрідну інтенсивність історіографічного процесу в Росії.

У 1993 – 1995 роках почали з’являтися і перші історіографічні розробки російських вчених, які віддзеркалювали, з одного боку, безперервність вивчення непівської проблематики, а з іншого – спробу її нового переосмислення. Так, Г.Алексєєва виділила сучасну історіографію причин згортання непу [116], В.Камишин показав загальний стан історіографії історії нового курсу більшовиків [251], Г.Кулагін зауважив деякі проблеми непу в історіографії [178].

Історіографи констатували як появу критичного напрямку в історичних дослідженнях непу, так і наявність виразних ознак радянської історіографічної традиції висвітлення його складових. Наприклад, І.Ісаєв одним із перших засвідчував історичний факт існування інституту приватного підприємництва, але зосереджувався на ньому М.Симонов [58], Л.Бородкін та М.Свищев [23], С.Петрова [296], з’ясовуючи радянську

фінансову політику, „соціальну мобільність” населення, розвиток приватного економічного сектору, обмежувались усталеною історіографічною схемою подолання капіталізму в сільському господарстві і промисловості.

На середину 90-х років припадає поява історичних праць, автори яких започаткували системне вивчення нового економічного курсу. Зокрема, Є.Гімпельсон, проаналізувавши наукову літературу з питань непу виявив той факт, що історики ототожнюють його з суто економічними відносинами, хоча ця політика „органічно передбачала демократизацію уже сформованої політичної системи, державного апарату влади та управління” [27]. Ґрунтовна монографія відомого дослідника політичної історії, яка вийшла у 1993 році [133], розкривала нове бачення політичної системи влади, започаткувавши пріоритетний напрямок в історіографії непу.

В українській історіографії переважали фактологічні праці, які стосувалися головним чином загальнотеоретичних проблем та виявлення особливостей запровадження непу у конкретних галузях економічного життя суспільства. Неп виступає об’єктом дослідження, а також хронологічним періодом. Наприклад, С. Кульчицький досліджує розвиток радянської держави „в добу нової економічної політики”, але за змістом і тематичною структурою його монографія 1995 року охоплювала широке коло політико-економічних питань [183]. Вчений розглядає саму концепцію економічної політики, а не концептуальні підвалини історіографії непу. Без історіографічного аналізу залишилась і його наступна монографія [179], хоча обидві книги виявилися „спробою побудови концептуальних засад реальної історії”. Специфіку нового економічного курсу, але в контексті розвитку селянської кооперації, показав В.Марочко [197], проте автор знехтував висвітленням історіографії проблеми, зосереджуючись на історико-теоретичному аспекті формування кооперативного руху в Україні.

Дисертаційні роботи, захищені протягом першої половини 90-х років в Україні з непівської проблематики, продовжували певною мірою теоретико-методологічні засади радянської історіографії непу. Так, О.Бакуменко

присвятив перший розділ дисертації „розробці концепції нової економічної політики”, віддаючи першість Леніну. Другий і третій розділи стосувалися промисловості та сільського господарства. На жаль, у дослідженні немає історіографічного розділу [260]. Він також відсутній в дисертаційному дослідженні І.Каспрука [273].

Ряд дисертацій має традиційні історіографічні розділи, які стосуються конкретних тем. Характерно те, що українські історики, досліджуючи неперспективні теми, висвітлювали його сутнісні ознаки, але фактично уникали з'ясування концептуальних засад, власне історіографії нової економічної політики. Взагалі в історико-економічних дослідженнях першої половини 1990-х років пріоритетними стали насамперед базові теоретико-методологічні питання функціонування економічних систем [149].

Спеціальні історіографічні праці з історії неперспективності почали з'являтися наприкінці 1990-х років – на початку XXI століття. 1998 року вийшла з друку монографія В.Коцура про соціально-політичні процеси в українському суспільстві 20–30-х років минулого століття під кутом зору власне історіографічного аналізу [173,174]. Цій темі присвячена й докторська дисертація вченого, захищена у 1999 році. Вона охоплює тематично вітчизняну і зарубіжну історіографію, а проблемно – дуже широке коло соціально-політичних процесів і теоретико-методологічних парадигм. У роботі, судячи з обґрунтування її наукової новизни, „розглядаються найновіші публікації, які практично ще не підлягали історіографічному аналізу, розкривається їх важливе історіографічне значення для концептуального переосмислення історії соціальних і політичних процесів в Україні 1920 – 1930-х років” [277, с.5].

В.Коцур зосередився також на висвітленні особливостей розвитку радянської історичної науки, на виявленні специфіки формування сучасної історіографії проблем суспільно-політичних і соціальних відносин в Україні 20-30-х років. Соціально-економічні аспекти неперспективності він не виокремлює, розглядаючи загальний історіографічний процес за хронологічним

принципом, а початковою межею становлення сучасної історіографії вважає 1991 рік [277, с.7].

Першим історіографічним дослідженням історії нової економічної політики, підготовленим протягом десяти років існування незалежної України, виявилася дисертаційна робота Г.Коцур [278]. Вона обрала об'єктом дослідження історіографічний відрізок, починаючи з 20-х років і завершуючи кінцем 90-х років ХХ сторіччя, прагнучи з'ясувати та обґрунтувати основні етапи вивчення непу в Україні, проаналізувати існуючі в історіографії парадигми, стан наукового дослідження основних етапів нової економічної політики (причини запровадження, розробка самої концепції, політико-ідеологічна боротьба навколо питань непу, його сутнісні риси, хід, особливості реалізації, періодизація і обумовленість згорання), визначити ступінь науковості історичних концепцій, висвітлити новітні підходи дослідників до історії нової економічної політики.

У п'ятому розділі дисертації проаналізована наукова література з проблем нової економічної політики, яка з'явилася у 90-х роках ХХ століття, виокремлено „стратегічну відданість вождя принципам комуністичної економіки”, „протистояння ринкових і адміністративно-командних методів господарювання” [278, с.11]. Сучасна російська історіографія непу авторкою не розглядалася. На переконання Г.Коцур, нині бракує фундаментальної комплексної праці з історії нової економічної політики в УСРР.

У 2002 році побачила світ колективна монографія з історіографії непу в Україні, авторами якої є В.Колесник, В.Коцур, Г.Коцур [168]. Книга віддзеркалює формування історичних знань про запровадження і здійснення непу в УСРР, розкриває особливості методики її дослідження, відстежує основні концепції історіографії. П'ятий розділ, який стосується безпосередньо сучасного історіографічного процесу, представлений працями переважно українських істориків. Із 470 посилань, зазначених у монографії, на п'ятий розділ припадає лише 26, (близько 40 назв книг). До

історіографічного аналізу в книзі не залучено основні історіографічні праці російських істориків.

Автори датують сучасну історіографію непу початком 90-х років, тобто „після проголошення незалежності України і розпаду СРСР” [168, с.29]. Здійснивши ґрунтовний аналіз, вони дійшли висновку: „поки що відсутня спеціальна ґрунтовна праця з історіографії непу в Україні, а сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки, який позначений якісними змінами і зрушеннями, настійно вимагає її підготовки” [168, с.18]. Їхня монографія певним чином заповнює цю прогалину, при цьому за основу написання взято хронологічний, а не проблемно-тематичний принцип.

Сучасна російська історіографія історії запровадження і функціонування нової економічної політики відрізняється від української відносно рівномірністю самого історіографічного процесу, постійними науковими дискусіями („круглі столи”, конференції, семінари тощо). Але й вона до кінця 90-х років минулого сторіччя так і не збагатилася цілісним комплексним дослідженням.

У 1999 році на сторінках журналу „Отечественная история” з’явилася стаття І.Орлова про досягнення, проблематику і перспективи сучасної російської історіографії непу [51]. Вона, а також деякі інші розробки автора [215, 216] підсумовували розвиток історичних досліджень в Росії протягом 90-х років ХХ століття. Історик виявив ключову закономірність історіографічного процесу, започаткованого у другій половині 80-х років, коли злам історичних уявлень відбувався не на основі досягнень історіографії, тобто внутрішньої специфіки пізнання наукою суспільного розвитку, а під впливом політичних змін в країні. Вчений з’ясовує концептуальні підвалини сучасних історичних досліджень, виокремлює захоплення істориками різними підходами – цивілізаційним, загально-цивілізаційним, формаційним. Кожен із них має право на існування, але без надання якомусь одному функцій та ознак абсолютної істини й

універсальності, оскільки така методика пізнання світу та історичних явищ диктує „новий монополізм”.

Формаційний підхід до оцінки нової економічної політики, базований на взаємодії капіталістичної і соціалістичної формацій, був характерний для радянської історіографії. Але, на думку І.Орлова, він „має повне право і реальні можливості” бути й сьогодні серед історичних методів. Аналізуючи науково-історичну літературу з проблем непу, яка виходила впродовж другої половини 80-х – початку 90-х років, учений виявив тенденцію „ідеологізованого підходу до непу у перебудовчий період”, тому що радянська історична наука, виконуючи соціальне замовлення влади, шукала витоки змін і аргументи для аналізу причин деформації соціалізму, шляхи виходу з економічного і політичного колапсу країни. Неп як альтернатива сталінській командно-адміністративній системі став пріоритетним об’єктом вивчення в історичній літературі, а проблема альтернативності шляхів розвитку СРСР 1920 – 1930-х років виявилася ключовою для історіографії.

Новий етап вивчення нової економічної політики розпочався тоді, коли історики переглянули ставлення до альтернативності цієї політики, її оптимістичних оцінок, зосереджуючись переважно на об’єктивному висвітленні найрізноманітніших аспектів непу в економіці і політиці 20-х років. Системне вивчення непу (поділяємо думку І.Орлова) припадає саме на другу половину 90-х років. Історики почали висловлювати різні теоретичні тлумачення цієї політики: „позасистемний конгломерат заходів”, „економічне поєднання директивного планування і ринку”, „набір засобів і методів”, „адміністративно-ринкова система господарювання”, „система тимчасових заходів”, „комплекс реформ”, „відсутність системи непу у сільському господарстві” тощо.

Таке розмаїття визначень свідчить про якісно нову фазу бачення системних ознак непу, його сутнісних характеристик. Відбулися своєрідний історіографічний підйом і водночас – теоретико-методологічний прорив, унаслідок яких історики не обмежувалися вивченням лише економічної

політики, а захопилися дослідженням „непівського суспільства” – системи політичних і соціальних відносин. Однак, упродовж 90-х років російська історична наука не одержала узагальнюючої праці з історіографії історії нової економічної політики.

Лише колективна монографія, підготовлена російськими вченими в 2002 році [227], яка виявилася скоріше проблемно-тематичним дослідженням, а не суто історіографічним, разом із тим віддзеркалила формаційний підхід з елементами модернізованих пізнавальних технологій. Перший розділ книги стосується взаємодії економічного лібералізму і політичного монополізму, другий – становлення системи державного абсолютизму, третій – реанімації „воєнного комунізму”. Необхідно зазначити, що формаційний принцип застосовано авторами діалектично, без класово-партійного марксистського наповнення. Фактично йдеться про політологічний аналіз суспільно-політичного, економічного та частково культурного зрізу непівського суспільства. Історики показали логіку та історичний зміст державного будівництва за національною і етнічною ознаками в СРСР, пов’язуючи їх із принципами непівського реформаційного курсу.

Висновок І.Орлова в одному з розділів колективної монографії про те, що „не неп „розв’язав” ринок, а швидше загнаний у підпілля ринок породив і підштовхував неп” [227, с.150] є принциповим для розуміння основних етапів формування концепції ринкового господарювання періоду 20-х років.

В українській історіографії подібної ґрунтовної колективної монографії з проблем нової економічної політики, яка б вирізнялася такою проблемною тематичною структурою і постановкою, досі немає. Оpubлікована у 2000 році робота українських істориків [233] стосується історії запровадження непу в сільському господарстві. Вона виявилася першою спробою поєднання економічних та політичних проблем здійснення непу. Але їй бракує глибокого висвітлення організаційних форм кооперативного руху, непівського контексту розвитку селянських господарств, формування ринку

сільськогосподарської продукції, становлення соціально-професійної групи приватних підприємців в українському селі (непманів).

Загальна література з історії нової економічної політики налічує сотні праць, які дуже рясно з'являлися наприкінці 1980-х років. Але протягом 1990-х років ХХ століття інтерес науки і суспільства до непівської проблематики помітно згасав під впливом „стрімких ринкових і ліберальних перетворень”. Між тим, історична наука хоч і залежна від політики, але має власні закони розвитку, відтак її мотиваційні імпульси не завжди тотожні трансформаційним змінам у суспільстві. Зокрема, спад зацікавлення істориків Росії новою економічною політикою С.Павлюченков пояснює так: „Планка ринкових реформ, виставлена непом, залишилась далеко знизу після зміни суспільних орієнтирів і цінностей, що відбулися у 90-х рр.” [227, с.5].

Друга половина 90-х років ХХ – початок ХХІ століття виявилися періодом інтенсивного вивчення непу українськими істориками. Почали з'являтися дослідження про сутність і специфіку непу в українському селі [233], про функціонування селянського господарства в умовах нового економічного курсу [161], а також роботи компаративного характеру, в яких висвітлюються соціально-політичні відносини на фоні реформування економічного життя суспільства [171,162,127,265,281]. Характерно, що новий економічний курс виступає в них як об'єктивна реальність, яка є аксіомою, відтак до змісту і проблемно-тематичного наповнення потрапили різні аспекти політичних та соціальних відносин, що мали доволі опосередковане відношення до основних засад непу.

Історіографія історії функціонування непу в УСРР поповнилася працями М.Олійника про становлення та розвиток приватного підприємництва, але з точки зору регулювання соціального захисту найманих робітників [214], О.Пиріг про специфіку формування ринкових відносин [224], О.Сушка про особливості функціонування приватного підприємництва в основних галузях економіки (торгівля, промисловість, сільське господарство) [234,235], Ю.Волосника про розвиток

приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку [126], В.Гринчуцького про діяльність промислових трестів у роки непу [263], В.Лантуха про розвиток різних організаційних форм торгівлі [187] тощо.

Фактично були охоплені вивченням всі основні галузі соціально-економічного життя суспільства у 20-роках, які мали безпосереднє або опосередковане відношення до проголошених владою принципів нового економічного курсу. Не всі з перелічених праць, крім дисертаційних (що передбачено спеціальними вимогами), мали спеціальний історіографічний розділ. Історики переймалися дослідженням концепції непу, його тактики і стратегії з точки зору розвитку радянської політичної системи, але переважно без належного врахування науково-теоретичного доробку попередників, досягнень сучасної історіографії.

Констатуємо, що сучасна українська та російська історіографія історії непу перетнула стадію формування основних проблемно-тематичних пріоритетів, пройшла фазу теоретичного самовідбору, позбуваючись гносеологічної та суто методологічної одноманітності, обираючи раціоналізм, об'єктивність, історизм і системність у вивченні проблеми [111,113].

Досягненням є та обставина, що історична наука відшукала зв'язок між економічним реформуванням і модернізацією політичної системи влади, з'ясовуючи рівень їх адекватності. Науковці багато уваги надавали сутнісним ознакам непу, ототожнюючи інколи саму політику з реальною економікою.

Можна виокремити два етапи єдиного історіографічного процесу. Початковий охоплює першу половину 1990-х років, упродовж якого історична наука формувала напрямки досягнення непу як економічного феномену, але в контексті альтернативності, протиставлення ринкового механізму адміністративно-командному принципу. Наступний припадає на зріз XX – XXI століть, коли не тільки почали з'являтися історіографічні праці, але й заявили про себе виразні ознаки системного підходу до оцінки

непу, як політики, в контексті становлення відповідних форм господарювання.

Історіографічні дослідження побудовані переважно за хронологічним принципом, котрий дозволяє виявити закономірності історіографічного процесу, з'ясувати кількісні ознаки висвітлення тих чи інших проблем, хоча й не завжди спроможний встановити рівень дослідження конкретних історичних явищ, зумовлених новим економічним курсом більшовиків у 20-х роках. У доробку істориків, про що свідчать сучасні вчені, відсутні узагальнюючі історіографічні роботи, особливо з проблемно-тематичним принципом висвітлення суперечливого непівського суспільства. Накопичення джерельної бази, в якій переважають суто теоретичні праці методологічного характеру, є свідченням не кризи історичної науки, а цілком нормальної стадії її конструктивного розвитку.

Кількісні зміни поступово набувають якісних ознак, які знаменують появу того чи іншого напрямку в історіографії. Так, судячи з пріоритетів історичних досліджень, можна констатувати факт формування самодостатнього наукового напрямку висвітлення істориками кооперативного руху. З іншого боку, вимальовуються нові тенденції вивчення непівської проблематики: історія приватного підприємництва, соціальні відносини на промислових підприємствах тощо. Історіографія непу збагачується переважно за рахунок конкретних історичних досліджень соціально-економічних та політичних відносин, стимулюючи у такий спосіб історіографічні дослідження та обговорення суперечливих проблем на відповідних науково-теоретичних конференціях, які активно відбуваються в Росії, але значно менше – в Україні.

1.2. Методологія і джерела дослідження історіографії історії непу

Історіографічна наука має властиві їй закони і методи пізнання, які в основному становлять методологію дослідження історичних явищ, подій, фактів і суперечливих процесів, хоча існує ціла низка допоміжних

історичних дисциплін, без застосування конкретних методик яких важко досягти вичерпності знань про об'єкт чи предмет науково-історичних досліджень. Методи історичного пізнання достатньо розроблені російським істориком І.Ковальченком [166]. Вони мають універсальне пізнавальне значення та прикладне, орієнтоване на дослідження історичних процесів. У дисертаційних роботах, обґрунтовуючи методологічну базу, автори називають принципи історизму, об'єктивності, наступності, хоча кожен з них не виключає один одного.

Принцип історизму передбачає об'єктивність висвітлення подій, позаяк за іншого підходу він втрачає свій гносеологічний і функціональний сенс. Історіографія, як специфічна галузь історичного дослідження, також використовує принцип об'єктивності, але допускає значний вплив суб'єктивності. Так, Г.Алексеева, з'ясовуючи залежність радянської історичної науки від політики та ідеології у 60 – 80-х роках минулого століття, дійшла висновку про те, що історіографи „не бачили, а багато і не хотіли виявляти та оприлюднювати недоліки історичних і історіографічних праць” [115]. За таких умов найдосконаліші методи пізнання втрачають ефективність. Дослідниця констатує, що саме у 1990-х роках почали формуватися нові принципи вивчення історії, засновані на „всебічному і об'єктивному аналізові всіх напрямків та аспектів науки: проблемно-тематичної структури, джерельної бази” тощо [115, с.5-6]. Спираючись на розробки відомих істориків І.Ковальченка, А.Сахарова, які на початку 90-х років говорили про необхідність об'єктивного висвітлення історії, Г.Алексеева закликає до випрацювання „об'єктивної оцінки всієї науки” [115]. Радянська історіографія також проголошувала принципи історизму та об'єктивності, відтак технологічно вони не змінилися, а справа полягає в суб'єктивності їх застосування.

Криза історичної науки початку 1990-х років, про яку писали українські історики Л.Таран [63], В.Головко [135], Я.Калакура [159], В.Масненко [198], російські вчені І.Орлов [101], А.Сахаров [228], І.Павлова

[53], на нашу думку, полягала в тому, що перестали існувати принципи марксистської методології, названі І.Орловим „загальнообов’язковою марксистською парадигмою”. Однополюсна методологія фактично зникла, а „методологічний вакуум” породив тимчасову розгубленість, а згодом „методологічний плюралізм”. В історіографії запанувало своєрідне вільнодумство, яке супроводжувалося „безмежним пануванням суб’єктивізму в історичних дослідженнях”, ставлячи під сумнів „питання про об’єктивність історичного дослідження” [51, с.102].

З іншого боку, надмірне захоплення проблемами методології, вважає І.Орлов, відіграло негативну роль у формуванні сучасної російської історіографії, тому що постійні дискусії про доцільність застосування того чи іншого методу або підходу („методологічна кон’юнктура”) виводили розгляд проблеми за межу конкретно-історичних досліджень, штовхаючи науковців у сферу загально-соціологічних концепцій та абстрактних історіософських теорій [51, с.103]. Ідеалізація непу, що спостерігалася на початку 1990-х років, яка частково виникла під впливом художньої літератури, також виявилася результатом формування теоретичних конструкцій нової економічної політики, без їх належного джерельного забезпечення.

Загалом, якщо не зважати на скасування марксистської парадигми пізнання історії, кардинальної зміни методологічних основ історичних досліджень протягом першої половини 1990-х років в історіографії не сталося. Відбувся лише перегляд проблематики історичних розробок, а методи пізнання залишились сталими. Ніхто не відмовився від усталеної періодизації історичних явищ і подій, від проблемно-хронологічного, порівняльного, ретроспективного методів дослідження, неупереджене застосування яких і дозволяє досягнути об’єктивного висвітлення, не порушуючи ключового принципу – історизму. Цивілізаційний або загально-цивілізаційний, формаційний, постмодерністський підходи, які проникли в інтелектуальне поле пострадянської історичної науки, закономірно

заслужують на пошук нових методів історичного пізнання, тому що пропонують деполітизацію та деідеологізацію висвітлення історії.

Дотримуючись принципу наступності історіографічного процесу, ми сприймаємо весь період розвитку радянської історіографії як історичну даність, відтак вона виявилася тією джерельною базою, яка слугувала об'єктом критики на початку 1990-х років, перехідною формою для становлення сучасної історіографії непу. Завдяки її фактологічній базі не виник ще один „вакуум”, а в історіографа з'явилася реальна можливість для порівняння і зіставлення, відтак і розвитку.

Методологічну основу наукового дослідження становлять загально історичні принципи пізнання: історизму, об'єктивності, які ґрунтуються на конкретних методах – періодизації, проблемно-хронологічному, порівняльному, ретроспективному. Метод періодизації, яким користувалася радянська історична наука, мав виразні риси ідейно-політичної обмеженості, тому вкоренився поділ на дореволюційну, післяреволюційну і соціалістичну проблематику досліджень. Подібна періодизація поширювалася також на розвиток історіографії, порушуючи усталену традицію, не кажучи про наукові школи і напрямки. Щоб уникнути штучної періодизації сучасної історіографії історії непу, а з другого боку дати об'єктивну оцінку кількісним та її якісним змінам, ми обрали загальні хронологічні рамки дослідження – 1990 – 2005 роки.

Особлива увага зосереджувалася на літературі та матеріалах конференцій 1990 – 1991 років. Якщо дотримуватись вимог суто формаційного підходу, то цей відтинок часу можна віднести до періоду радянської історіографії, враховуючи факт існування політичних інститутів влади, але порівняльний аналіз, застосований нами, показав суттєву відмінність оціночних характеристик в історичних та суто історіографічних працях дослідників початку 1990-х років. Періодизацію ми сприймаємо не як теоретичну установку, а як системний принцип упорядкування літератури для її відповідної класифікації.

Внаслідок застосування проблемно-тематичного і порівняльного аналізу джерельної бази історіографії має постати внутрішня хронологія і логіка обґрунтування її розвитку. Будь-яка періодизація історіографічного процесу є умовною, але вона необхідна для з'ясування його кількісних змін і якісного рівня.

Проблемно-хронологічний метод, застосований в дисертації, дозволив простежити особливості історіографічного процесу в Україні та Росії, виявити спільну і відмінну тематику історичних досліджень непу, встановити проблемно-тематичні пріоритети, досліджені вичерпно і малоз'ясовані проблеми функціонування нової економічної політики в різних галузях соціально-економічних і політичних відносин. До ключових проблем, крім загальнотеоретичних тенденцій розвитку сучасної української та російської історіографії непу, нами віднесені: періодизація запровадження і здійснення нового економічного курсу більшовиків, розвиток історичних досліджень аграрного сектору, з'ясування історіографії кооперативного руху, приватного підприємництва і вивчення політичної системи 20-х років минулого століття.

Об'єктом історіографічного аналізу стали не лише концептуальні підвалини сучасної української та російської історичної науки, а також їх структурно-тематичні пріоритети. Комбінування загального та особливого в історіографічному процесі стосовно вивчення непівської проблематики дозволило відстежувати певну історіографічну традицію, виявляти спільне і відмінне.

Тематичний підхід застосований у другому розділі наукової роботи, перш за все, для з'ясування мотиваційних спонукань та політико-економічних обставин запровадження непу. За допомогою методу періодизації, відстежуючи сутнісні ознаки початкового етапу останнього, ми встановили таке: майже всі історики виокремлювали як період першу фазу нового економічного курсу більшовиків, котра охоплювала 1921 – 1923 роки. Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність спеціального дослідження саме періодизації розвитку непу загалом, хоча його здійснення в

окремих галузях економіки мало власний хронотип. Зазвичай історики обмежуються періодизацією вивчення нової економічної політики, відтак йдеться про основні етапи розвитку історіографії.

Порівняльний метод для науково-історичного дослідження є стрижневим. Для того, щоб виявити проблематику і структуру історичних досліджень, їхні напрямки, довелося спочатку проаналізувати основні тенденції української та російської історіографії, зіставляючи їхні пріоритети, спільні і відмінні сюжети, аналізуючи наукову аргументацію. У підрозділах суто проблемного спрямування застосовано порівняння точок зору та оцінок щодо конкретних питань.

Порівняльний аналіз має універсальне пізнавальне спрямування, оскільки дозволяє встановити конкретний історіографічний факт і виявити стан наукової розробки тієї чи іншої проблеми. Він реалізує себе у порівнянні полярних або рівнозначних величин, тож уся структура роботи фактично побудована на теоретико-методологічних підвалинах порівняльного історіографічного аналізу. Супровідну функцію виконує метод ретроспективи, але переважно для виявлення рівня дослідженості того чи іншого питання радянськими та сучасними істориками.

Перелічені методи історичного дослідження, які становлять методологічну базу дисертації, використовуються комплексно, не ізольовано один від одного, тому що метод періодизації органічно містить елементи порівняння і синтезу. Без застосування названих основних методів неможливо розкрити основні закономірності сучасної історіографії історії нової економічної політики, виявити специфіку її розвитку в Україні та Росії. Адже багатовекторність історичних досліджень, суперечливість самого феномену непу вимагають системного застосування нових пізнавальних технологій історіографічного аналізу.

Джерельна база наукової роботи обмежена хронологічними рамками теми дисертації, але широко представлена за типом друкованих праць. Важливу групу джерел становлять науково-історичні дослідження

конкретних проблем нового економічного курсу більшовиків, тому що вони не лише висвітлюють його маловідомі сторони, а також є внеском до історіографії. Вона представлена працями істориків, які тематично можна поділити за напрямком дослідження основних галузей соціально-політичного та економічного життя суспільства 1920-х років: розвиток сільського господарства, ринок, приватне підприємництво, соціальні відносини і політична система. Якісним показником таких робіт є наявність колективних та індивідуальних монографій. Серед них варто назвати дослідження історії аграрних відносин та кооперативного руху: монографії українських істориків В.Калініченка – про розвиток селянського господарства у 1920-х роках [160,161], О.Ганжі – про українське селянство і неп [127], Ю.Котляра про селянство Півдня України [171], Г.Капустян – про взаємини селянства України з тоталітарною владою [162], В.Марочка – про кооперацію селян [197], про особливості непу в українському селі [233]; російських дослідників – Г.Шмельова про аграрну політику та аграрні відносини в ХХ столітті [247], С.Павлюченкова – про особливості „селянського Бресту” [220], розділи колективної монографії „Россия нэповская”, написані В.Теліциним [236,238]. Їх вирізняє обсяг архівно-джерельної бази, теоретико-історіографічний аналіз літератури, а також тематична спорідненість.

Аграрна проблематика була пріоритетною для радянської історіографії, тому спостерігалася певна наступність і для сучасної історичної науки. Великою мірою залучена джерельна база і в розмаїтті праць з історії формування ринкових відносин [103, 224, 297], приватного підприємництва [126, 214, 234, 235,306], функціонування політичної системи періоду непу [133, 29, 131, 132, 130, 129, 28, 26, 27, 148]. Вони якісно вирізняються серед інших досліджень, оскільки збагачують не лише джерела історіографії, а й саму історіографію непу новими ідеями, оцінками, підходами.

Малочисельною, якщо порівнювати з попередньою групою джерел, є наукова література з методології історичних досліджень, джерелознавства та

історіографії нової економічної політики. Проте її якісний рівень досить високий. Вона представлена монографічними дослідженнями В.Головка [135], В.Коцура, В.Колесника, Г. Коцур [168, 277, 173, 278], С.Кульчицького [183, 181, 180] – в Україні, І.Ковальченка [166], Г.Алексєєвої [115], І.Орлова [51], І.Павлової [53], А.Сахарова [55, 228] – в Росії. Їх теоретико-методологічна і джерелознавча цінність полягає насамперед у тому, що ці роботи представляють реальний сучасний стан і власне рівень історіографії та методології історичних досліджень, у тому числі і непу.

Окрему групу джерел становлять матеріали наукових конференцій із непівської проблематики, які відбувалися головним чином у Росії, а також наукових симпозіумів в Україні. Переважна більшість матеріалів конференцій та круглих столів зосереджена в Росії. Вони, на жаль, не всі потрапили до наукових бібліотек України, тому в дисертації використано переважно їх реферативні огляди. Необхідно зазначити, що в Україні, крім аграрних симпозіумів, скликаних Науковим товариством істориків-аграрників та Науково-дослідним інститутом селянства, непівська проблематика не обговорювалася на семінарах та конференціях суто тематичного спрямування, тому й відсутня відповідна джерельна база для її історіографічного аналізу.

Об'єктом спеціального дослідження стали наукові періодичні видання, вміщені у них статті, рецензії, бібліографічно-аналітичні звіти про нові надходження літератури, теми захищених дисертацій. Системно проаналізовано журнали „История СССР”, „Отечественная история”, „Вопросы истории”, „Український історичний журнал”, „Український селянин” за останні 15 років, а також низку відомих періодичних видань та збірників статей.

До історіографічного аналізу залучалися дисертації та автореферати дисертацій, але посилання здійснено на автореферати, які є опублікованою версією роботи. Зважається також на те, що значна частина дисертаційного матеріалу була опублікована пошукачами у вигляді монографій, брошур,

статей. Основна увага при цьому зосереджувалася на з'ясуванні оригінальності дисертаційних праць, їх джерельній та історіографічній частині. Необхідно зазначити, що джерельна база останніх суттєво відрізняється від історіографічного огляду наукової літератури, котрий у більшості робіт є описовим, а не дискусійно-аналітичним.

До джерел історіографії непу віднесені тематичні збірники архівних документів і матеріалів, упорядковані професійними архівістами та істориками. Документальні видання супроводжуються вступними аналітичними статтями істориків, джерелознавчими оглядами та суто археографічними характеристиками. Підготовка серії таких видань та їх публікація припадає на другу половину 90-х років ХХ – початок ХХІ століть. Тематично вони стосуються проблем соціально-економічних та політичних відносин на селі. Так, за сприяння Центру селянознавства і аграрних реформ при Московській вищій школі соціальних та економічних наук й Інституту російської історії Російської Академії Наук (РАН), а також з ініціативи В.Данилова та за його наукового керівництва почали виходити збірники документів про селянський рух на Поволжі, Тамбовщині, які становлять джерельну базу для конкретно-історичних досліджень передумов запровадження непу, є своєрідним критерієм достовірності для історіографа, котрий має можливість перевірити ту чи іншу аргументацію опонентів. Прикладом може слугувати публікація архівних матеріалів про кронштадтське повстання [136, 138], яке історики пов'язують з фактом переходу до непу. Видання розкриває нове бачення обставин, що спонукали більшовиків відмовитися від „воєнно-комуністичної” доктрини.

Матеріали збірника „Совершенно секретно. Лубянка – Сталину о положении в стране”, членом редколегії якого є А.Сахаров, дозволили констатувати важливий історичний факт визрівання „кризи непу” протягом 1927 року [16].

Документи ВЧК – НКВД – ОГПУ за 1923–1929 роки про становище на селі, опубліковані у 2000 році за редакцією В.Данилова [15], крім суто

джерелознавчого характеру, мають неабияку історіографічну цінність. У передмові до збірника редактор, спираючись на джерельну базу, фактично запропонував нове бачення періодизації нової економічної політики. Зазначимо той факт, що до збірника потрапили спецзведення інформаційного відділу ОГПУ, які висвітлюють тодішню соціально-політичну ситуацію в Україні.

П'ятитомне видання документів і матеріалів про колективізацію та розкуркулення (особливо перший і другий томи) доповнює джерельну базу історіографії історії непу, зокрема, його завершального етапу в 1928–1929 роках [19].

Видання стенограм пленумів ЦК і ЦК ВКП(б), які відбулися у 1928–1929 роках (п'ять томів) є досі унікальним джерелом вивчення не лише соціально-економічної історії, а й джерельної бази для переосмислення багатьох схем, міфів, оцінок історіографії непу. Науковий редактор, автор передмов В.Данилов фактично поєднав історичну та історіографічну розвідки. Стенограми насправді є безцінним історичним джерелом.

Перший том увібрав матеріали стенограм квітневого (1928 року) пленуму ЦК і ЦК ВКП(б), котрий офіційно затвердив перемогу Й.Сталіна, якого тоді підтримували М.Бухарін і О.Риков, над внутрішньопартійною опозицією в особі Л.Троцького, Г.Зіновієва та Л.Каменєва. Зміст стенограми розкриває гостру дискусію стосовно причин виникнення та обставин подолання хлібозаготівельної кризи, висвітлює мирне протистояння ідеологів „надзвичайщини” та прихильників непівського курсу. Воно, судячи зі звітів Сталіна та Бухаріна про роботу пленуму, опублікованих після його завершення у пресі, і доданих до тому, свідчило про два шляхи бачення вирішення економічних проблем – адміністративний та ринковий [3].

Другий том висвітлює стенограму липневого (1928 року) пленуму ЦК ВКП(б), яка показує рішучу позицію М.Бухаріна стосовно продовження непу та подолання „надзвичайщини” у хлібозаготівлях [4], третій розкриває гострі дискусії на листопадовому (1928 року) пленумі ЦК ВКП(б), коли, на

переконання упорядників тому, стало ясно, що репресивні методи хлібозаготівель зруйнували основи нової економічної політики [5]. Матеріали квітневого і листопадового (1929 року) пленумів ЦК ВКП(б), які видруковано окремими томами [6, 7], засвідчують політичну ситуацію та економічні обставини згорання непу, персональне ставлення більшовицької еліти до методів управління економічним життям суспільства.

Таким чином, підсумовуючи огляд стану наукової розробки історіографії історії нового економічного курсу, слід визнати факт кількісного і якісного зростання наукової літератури, особливо проблемно-тематичного спрямування. Основна увага істориків зосереджувалася на конкретно-історичних дослідженнях запровадження і здійснення непу у ключових галузях народного господарства. Історична наука переймалася з'ясуванням самої концепції останнього, його функціональних ознак, ролі і місця в соціально-політичному та економічному житті суспільства без узагальнення власних здобутків, а тим паче прорахунків.

В Україні було захищено одну кандидатську дисертацію безпосередньо з історіографії непу, один із розділів якої стосується стану сучасної української історіографії [278]. Декілька дисертацій мають загальний історіографічний контекст, позаяк предметом їх дослідження є соціально-політична проблематика 20–30-х років минулого сторіччя в Україні. Історіографічна праця, авторами якої є В.Колесник, В.Коцур, Г.Коцур, охоплює весь історіографічний процес, починаючи з 20-х років, хоча присвячує сучасному етапові дослідження лише один розділ [168].

Російська історіографія непу представлена головним чином аналітичними статтями. Загальний висновок, якого дійшли українські та російські історіографи історії нової економічної політики, зводиться до того, що історичній науці нині бракує узагальнюючої історіографічної праці. Ретельний науковий аналіз сучасної української історіографії також засвідчує відсутність системного дослідження історіографічного процесу в Україні та Росії з питань історії запровадження і здійснення нової економічної політики.

Вкажемо, що джерельна база історіографії непу є достатньою для реалізації наукової мети і завдань дисертаційного дослідження. Протягом останніх п'ятнадцяти років нагромаджено велику низку різного роду праць, які за кількісними та якісними ознаками потребують ретельного історіографічного аналізу. Написано десятки монографій і дисертацій, сотні статей, проведено близько півтора десятка наукових конференцій та теоретичних семінарів, але конкретно-історичні дослідження непівської проблематики безперечно домінують над працями історіографічного спрямування. Історична наука переймалася головним чином пошуком універсального визначення тактики і стратегії нової економічної політики, конструюванням її політологічної та загальнотеоретичної концепції, виявленням альтернативи командно-адміністративній системі.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ НЕПУ

Історична наука, як і будь-яка інша, має специфічні закони пізнання та внутрішню логіку розвитку, відтак важливо збагнути її теоретико-методологічні підвалини, проблемно-тематичні пріоритети, напрямки і тенденції та закономірності функціонування. Історіографія непу, як складова історичного пізнання та розвитку науки загалом, належить до тих науково-теоретичних проблем, з'ясування яких дозволяє виявити особливості не лише історіографічного процесу, а насамперед стан та перспективи наукових досліджень проблеми.

Виокремлюючи проблемно-тематичні орієнтації, сучасної української та російської історіографії нової економічної політики, зосереджуючись на соціально-економічних та політичних обставинах її запровадження і періодизації здійснення, ми фактично розглядаємо загальні теоретичні питання, які, на нашу думку, є найбільш суперечливими. Застосування сучасних методів історичного пізнання дозволяє розширити наші знання про об'єкт чи предмет дослідження, сприяє об'єктивному їх з'ясуванню, а з іншого – розкриває нове бачення проблеми. Від обрання методологічних підходів, особливо таких поширених у сучасній історіографії, якими є формаційний чи цивілізаційний методи, залежить у багатьох випадках системна оцінка нової економічної політики.

У зв'язку з наявністю різних методик сучасних історичних досліджень соціальної історії, а також суб'єктивних її тлумачень, важливо виявити насамперед проблемно-тематичні спрямування української та російської історіографії непу, виокремлюючи найпріоритетніші з них, зосереджуючись на модерних тлумаченнях політичних та соціально-економічних обставин запровадження нової економічної політики, періодизації основних стадій її розвитку.

2.1. Теоретичні та фактологічні засади розвитку української історіографії непу

Нова економічна політика, судячи з аналізу історичної літератури, є інтегральним науково-теоретичним поняттям та поліаспектним історичним явищем, які охоплюють низку концептуальних проблем вивчення ідеологічних, політичних, соціально-економічних та організаційно-господарських питань розвитку суспільства. Радянська історіографія, як свідчать сучасні історіографічні дослідження [168,172,173,174,198,278], віддавала перевагу висвітленню переваг продподатку над продрозкладкою, з'ясуванню соціалістичної перебудови селянських господарств на кооперативних засадах, подоланню так званих капіталістичних елементів в економічному житті суспільства.

Для того, щоб простежити проблемно-тематичну спрямованість сучасної історіографії непу, недостатньо одного її співставлення з радянською, тому необхідно дослідити загальні монографічні праці, спеціальні дослідження, матеріали наукових конференцій, на яких, зазвичай, підсумовуються певні історіографічні етапи, а також виокремити пріоритети сучасних дисертаційних досліджень.

Тематично науково-історичні дослідження зосереджуються на ключових галузях економічного розвитку суспільства – сільському господарстві, торгівлі, промисловості, соціально-політичних відносинах, вирізняючись конкретною проблематикою їх структурних компонентів (типологія селянських господарств, кооперація, непмани, приватні підприємці тощо).

Досліджуючи проблемно-тематичні пріоритети сучасної історіографії історії нової економічної політики, важливо дотримуватись хронологічного принципу, тобто періодизації її формування і розвитку протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ століть.

В українській історичній науці, починаючи з 1991 року нова економічна політика була і залишається універсальною категорією дослідження соціально-економічних явищ та багатоплановою проблемою,

своєрідним хронометром всіляких подій, які відбувалися протягом 1920-х років. Неп виступає одночасно об'єктом і предметом дослідження, тобто історики пролонгували саму аббревіатуру цієї суперечливої політики, запозичуючи її від радянської історіографічної традиції. Тоді його ототожнювали з протистоянням капіталістичних і соціалістичних тенденцій соціально-економічного розвитку суспільства.

Сучасним історичним дослідженням притаманні два теоретико-методологічні підходи, які стали основними для переважної більшості праць. По-перше, історики розглядають неп як предмет історичного дослідження, відтак у формулюваннях наукових тем зустрічаємо визначення „неп в Україні”, а тлумачення порядку „Україна в умовах непу” перетворює його в пасивний об'єкт вивчення. За таким принципом виконані монографічні дослідження С.Кульчицького – відомого дослідника непу, які виявилися першою спробою переосмислення сутнісних ознак та функціональних завдань нового економічного курсу більшовиків.

Досліджуючи біографію голови РНК УСРР Християна Раковського, вчений виокремив період нової економічної політики, але розглядає її в контексті персонального впливу Леніна на формування тактики і стратегії нового курсу [125]. Ключовими проблемами, на які звернув увагу історик, були: заміна продрозкладки продподатком, налагодження товарообміну, розвиток колективних господарств та кооперації, роль комітетів незаможних селян (КНС) в соціально-економічних процесах, вугільна промисловість, запровадження госпрозрахунку. У розділах колективної монографії, яка побачила світ 1991 року, С.Кульчицький показав трансформацію економічної політики більшовиків, застосувавши своєрідну парадигму переходу „від „воєнного комунізму” до непу” і „від непу до „воєнного комунізму”” [143, с.23-26]. З'ясовуючи природу сталінізму, він констатував обмеженість умов розвитку ринкових відносин, які суперечили „принципам соціалізму” [143, с.23]. Науковою проблемою постало з'ясування перспектив непу, а тематичними пріоритетами – ключові складові самої економічної політики

більшовиків початку 1920-х років (відродження кооперації та її стратегічні завдання, денаціоналізація промисловості, хлібозаготівельна криза). Особливості „згортання” цієї політики висвітлені в монографії С.Кульчицького, яка стосувалася політико-економічних обставин застосування сталінської тактики і стратегії „великого перелому” [184].

У монографії С.Кульчицького „УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 років)”, яка вийшла друком у 1995 році, була запропонована „спроба побудови концептуальних засад реальної історії”, відтак з’явилися такі проблемно-тематичні пріоритети дослідження: запровадження нової економічної політики, „неп як результат переходу від концепції „світової революції” до концепції „капіталістичного оточення”, „місцевий господарський оборот”, система „державного капіталізму”, зміст „кооперативного соціалізму”, неп у „командних висотах народного господарства”, завершення нового економічного курсу [183]. Виокремлено „запровадження” і „кінець” непу, а також три важливих проблеми – місцевий господарський оборот, державний капіталізм, як розвиток різних форм підприємництва, кооперація і соціалізм. Вперше розглянуто питання про тактику і стратегію непу в контексті політичного розвитку країни і радянської держави.

Перелічені аспекти знайшли розширене тлумачення у ґрунтовних монографіях С.Кульчицького, опублікованих у 1996 [179] та 1999 роках [182], хоча вони стосувалися переважно політичної історії та соціально-економічних відносин, зумовлених не стільки непом, як загальним історичним розвитком республіки, її конституційним статусом у складі СРСР.

В історико-економічній літературі середини 90-х років ХХ століття [149] лише підкреслювалися проблеми діяльності акціонерних товариств і організаційно-господарські форми підприємництва, обставини „ринкової системи”, товарно-грошових відносин, але необхідно зазначити в Україні пасивне ставлення економістів до непівської проблематики, яку досліджують

переважно історики. Так, діяльності промислових товариств періоду непу в Україні присвячена дисертація В.Гринчуцького [263], захищена істориком на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Взаємодію планової та ринкової економіки в умовах непу досліджував Е.Лортикян, ґрунтовні праці якого з'явилися у 1992 році [189] та 1995 році [188]. У них нова економічна політика розглядається з точки зору теорії та історії економічної думки, розвитку її конкретних складових – ринку, державного регулювання, трестованої промисловості з госпрозрахунковими принципами функціонування.

Упродовж першої половини 1990-х років були захищені дисертації, автори яких вивчали здійснення нової економічної політики в Україні, тобто обрали нову економічну політику об'єктом вивчення. Так, І.Каспрук поставив за мету „комплексно вивчити і узагальнити досвід проведення непу на Україні в 1921–1923 роках”, тому визначив такі аспекти: обставини запровадження непу, особливості його законодавчого оформлення, „сутнісні риси” і „генезис”, форми, методи і засоби проведення, успіхи і недоліки функціонування „непівської господарської моделі”, здійснення ринкових відносин та „соціальний вектор непу” [84]. Такими виявилися завдання його дисертаційної роботи, організаційна структура якої базується на трьох розділах: „Тимчасовий відступ більшовиків від комуністичної доктрини побудови безтоварної економіки”, „Становлення непівської господарської моделі та її суперечності”, „Суспільно-політичні аспекти нового економічного курсу”. Назви розділів виказують бажання і наміри автора показати багатовекторність непу, хоча не всі завдання вдалося повною мірою розв'язати.

О.Бакуменко, вивчаючи особливості здійснення нової економічної політики, обмежився такими її проблемами: розробка концепції нового курсу на початку 1920-х років, проведення непу в аграрному секторі економіки, „неп у промисловості, роль ринкових відносин в соціально-економічному процесі” [260]. За ключовими словами, які віддзеркалюють напрямки

дисертаційного дослідження автора, можна виявити його основну проблематику: з'ясування концепції непу, заміна продрозкладки продподатком, введення єдиного сільгосподатку, розвиток сільського господарства, трестування промисловості, денационалізація, зайнятість, діяльність фінансово-кредитної системи, кооперація. Роботи І.Каспрука та О.Бакуменка [273, 260] стосувалися соціально-політичного аспекту непу, мали деякі елементи марксистської методології, особливо в контексті класової боротьби.

Пріоритетною для сучасної української історичної науки, враховуючи кількість праць та їх тематичне розмаїття, залишається аграрна проблематика. Вона стала предметом ряду монографічних і дисертаційних досліджень. У 1990 році, коли історики переймалися з'ясуванням „білих плям” історії, вийшла класична для радянської історіографії монографія С.Ляха про особливості найманої праці в сільському господарстві України періоду непу, яка висвітлювала широке коло соціальних питань: регулювання найму робочої сили, охорона праці наймитів у селянських та колективних господарствах, трудові відносини тощо [192]. Ним була також захищена докторська дисертація про чисельний та соціальний склад сільськогосподарських робітників [287].

Відомим дослідником селянського господарства України періоду „воєнного комунізму” та непу є В.Калініченко. Він одним із перших в українській історіографії звернув увагу на соціально-економічні зрушення в сільському господарстві, які сталися внаслідок запровадження непу. Застосувавши методи історико-економічних і статистичних досліджень, вчений показав становище селянських господарств напередодні „переходу Радянської держави до непу” та протягом його здійснення [160].

У монографії, яка побачила світ 1997 року, В.Калініченко значно розширив і доповнив попередню свою працю, виокремивши такі проблеми: селянське господарство напередодні непу, перехід до цієї політики, сільськогосподарська кооперація, державне регулювання розвитку

селянського господарства, соціально-демографічні і трудові відносини, селянське землекористування, реманент, робоча худоба, землеробство і тваринництво, бюджет селянського господарства [161]. Автор, проаналізувавши історіографію проблеми, слушно зауважував, що в Україні відсутня „синтетична робота”, яка склала б „цілісне уявлення про індивідуальне селянське господарство” [161, с.19].

На початку ХХІ століття українська історіографія непу поповнилася працями О.Ганжі [127], В.Лазуренка [185], Г.Капустян [162], Ю.Котляра [171], С.Корновенка [275, 170], які присвятили монографічні дослідження винятково проблемам селянства і розвитку сільського господарства періоду непу. Вони мають спільні і відмінні ознаки. Якщо О.Ганжа лише торкається податкової політики, виокремивши проблему в спеціальний параграф, то монографії С.Корновенка і В.Лазуренка стосуються суто особливостей податкової політики в українському селі. Між тим, в їх працях недостатньо представлена російська історіографія непу, яка теоретично і фактологічно торкається соціально-економічної ситуації в Україні 20-х років минулого століття.

О.Ганжа розглядала особливості економічної політики в контексті становлення тоталітарного режиму. Хлібозаготівельну політику вона висвітлює з точки зору формування продовольчого фонду, акцентуючи увагу на застосуванні державою адміністративних методів заготівель та частково ринкового механізму. Два розділи її монографії присвячені участі партійних, радянських і громадських організацій села в утвердженні тоталітарного режиму, а також організаційним формам селянського руху опору. У зв'язку з цим її тематична спрямованість перегукується з монографією Г.Капустян, опублікованою 2003 року. Зокрема, дослідниця виокремила розділи про діяльність партійних осередків, сільських рад, комітетів незаможних селян (КНС) та форми і методи активного протесту селян [272].

Неоднозначний вплив непу на заможних селян показав В.Лазуренко [185], [282], зосередивши увагу на взаєминах держави і селянства, участі останнього в сільськогосподарській кооперації.

Ґрунтовним дослідженням соціально-економічних та політичних питань розвитку селянських господарств є монографія Ю.Котляра. Три її розділи мають безпосереднє відношення до непу. Він розглядає законодавче оформлення нової економічної політики в сільському господарстві, особливості переходу від „воєнного комунізму” до нового курсу, розвиток селянських господарств у 1923 – 1926 роках, становище національних меншин, діяльність радянських і громадських організацій на селі, антибільшовицький повстанський рух селян та економічні форми протесту [171]. Теоретико-методологічною базою дослідження постає у нього поширена в історіографії концепція становлення і розвитку тоталітарної системи влади, тому суто непівська проблематика (законодавче оформлення непу в сільському господарстві, особливості переходу від „воєнного комунізму” до непу, хлібозаготівельна криза) межує з фактами і явищами соціально-політичних відносин (селянські організації і політичні об’єднання, репресивні заходи проти селян, антибільшовицький повстанський рух селян, національні меншини).

Узагальнюючим дослідженням особливостей непу в українському селі стала колективна робота співробітників Інституту історії України Національної Академії Наук України (ІАНУ) [233]. До неї ввійшли тематичні розділи про теоретичні аспекти нового економічного курсу: розвиток кооперації, функціонування сільської номенклатури, діяльність профспілок та молодіжних організацій, комітетів незаможних селян, тобто опосередковані явища, події, факти, які не завжди узгоджуються з функціональними ознаками непу, його проявами в економічному житті суспільства. Так, С.Кульчицький, висвітлюючи теоретичні основи останнього, намагався показати суперечливу відмінність між проголошенням непу та початком його реального здійснення [181].

Самостійний напрямок науково-історичних досліджень становлять праці про формування кооперативного руху в Україні періоду непу. Організаційні форми кооперації селян є предметом низки дисертаційних досліджень, виконаних протягом останніх п'ятнадцяти років. В історіографії аграрних відносин фактично виник окремий проблемно-тематичний напрямок. Першою історико-теоретичною роботою про сільськогосподарську кооперацію виявилася дисертація О.Атоян, яка виклала власне бачення теорії та історії кооперації періоду непу, спираючись частково на концепцію О.Чаянова [259]. Того ж 1990 року була захищена дисертація І.Прокопенко з історії сільськогосподарської кооперації [298]. У 1993 році була опублікована монографія Л.Нізової про діяльність промислової кооперації [209], у 1994 році захищена докторська дисертація А.Морозова про кредитну сільськогосподарську кооперацію [291]. Вони висвітлювали переважно особливості організаційних форм кооперації, її внутрішню діяльність. Л.Нізова доповнила і перевидала монографічну працю про функціонування промислової кооперації в роки нової економічної політики [210], частково торкнувшись і основ дрібного бізнесу кустарів та ремісників.

Формування української селянської кооперації другої половини ХІХ – першої третини ХХ століть показав В.Марочко, виокремивши історико-теоретичні та фактологічні аспекти трьох основних видів кооперації – споживчої, сільськогосподарської, кредитної [197]. На початку ХХІ століття з'явилися дисертаційні дослідження І.Фаренія [309], В.Мазура [289], які вивчали специфіку кооперативного руху, в тому числі національних меншин. У 2001 році відбулася перша в Україні науково-практична конференція з історичних і теоретичних проблем розвитку кооперативного руху [256].

Взагалі історіографія історії кооперації в Україні налічує десятки монографій, близько двох десятків дисертаційних праць, понад сотню науково-тематичних статей, лєвова доля яких припадає на соціально-економічну проблематику саме непу. Зокрема, на сторінках тематичного збірника наукових праць „Український селянин”, заснованого Інститутом

історії України НАНУ та Черкаським державним університетом імені Б. Хмельницького, постійно з'являються статті про історико-теоретичні проблеми розвитку селянської кооперації, авторами яких є: А.Морозов [96, 95], І.Фареній [109], А.Тростогон [108], Г.Волошкевич [74], М.Аліман [71], С.Биченко [72], Є.Костик [85]. Вони торкнулися діяльності споживчого, кредитного, сільськогосподарського видів кооперації, створення кооперативних видавництв, історіографії кооперативного руху.

Історіографічний аспект цього явища в Україні висвітлюють монографії В.Половця [225] і І.Фаренія [240], хоча хронологічно вони не мають відношення до періоду непу, але є внеском до історії селянської кооперації. Необхідно зазначити, що формування та діяльність різних форм та видів кооперації належить до пріоритетних напрямків історичних досліджень соціально-економічної проблематики 1920-х років, відтак настав час для підготовки системної теоретично-методологічної роботи, у тому числі історіографічної праці.

Вивчення історичних і теоретичних проблем соціально-економічного розвитку українського селянства 20-х років минулого сторіччя, судячи з історіографічного аналізу літератури, відбувається у декількох напрямках. Можна виокремити два пріоритетних: дослідження суспільно-політичних відносин в аграрному секторі, а також з'ясування конкретних проблем, які мають безпосереднє відношення до організаційно-виробничих форм життєдіяльності селянських господарств. Обидва напрямки об'єднанні єдиною науково-історичною проблематикою – запровадження і здійснення непу.

Здебільшого нова економічна політика виконує функцію хронологічних рамок досліджень і загальної теоретичної фабули тої чи іншої проблеми. Соціально-політичний аспект непу розглядається в контексті загально-історичного процесу, створення і діяльності громадсько-політичних організацій на селі соціально-демографічних змін у складі самого селянства, становлення тоталітарного режиму, повстанського руху опору в

українському селі та політичних репресій. За такого проблемно-тематичного спрямування згасає та необґрунтована ідеалізація нового економічного курсу, яка спостерігається в деяких працях і художньо - публіцистичній літературі.

Суспільно-політичні відносини в українському селі 1920-х років також досліджували А.Каденюк [271], О.Довбня [268], дисертаційні роботи яких віддзеркалювали до певної міри історико-партійний підхід. Взаємини влади і селянства знаходимо в працях Ю.Котляра [171, 86, 276], Г.Капустян [41, 272, 162], а також у дисертаційних роботах Л.Турчиної [308], В.Ченцова [312], М.Шитюка [246], М.Дорошка [148], Л.Непіпенко [292], О.Трубенюк [307], Б.Хорошуна [311], Л.Яковлевої [314], які, руйнуючи стереотипи про „непівську золоту добу”, показали особливості функціонування адміністративно-командної системи, наслідки і завдання масового політичного терору, ментальність і політичну культуру партійно-радянської номенклатури. Вони не виокремлюють проблеми непу, але розглядають базові ознаки функціонування суспільно-політичних інституцій радянської держави, тобто висвітлюють наслідки й обставини здійснення нового політико-економічного курсу.

Запозичуючи методологічні підходи сучасної зарубіжної політології (модернізм, концепція тоталітаризму тощо), історики фактично розкривають особливості життя тодішнього суспільства. Характерне для радянської історіографії трактування діяльності громадських організацій, як форпостів диктатури пролетаріату, набуло в сучасних історичних дослідженнях дещо інших характеристик – утвердження тоталітарного режиму та комуністичної ідеології.

На таких теоретико-методологічних засадах написана ґрунтовна монографія О.Мовчан про діяльність профспілок у 20-ті роки ХХ століття [202], яка однією з перших звернула увагу на соціально-трудова конфлікти періоду непу. У історичній науці спостерігається тенденція висвітлення взаємин держави і суспільства, влади і громадсько-політичних організацій, в

контексті лібералізації економічного життя і формування елементів плюралізму, властивих 20-м рокам ХХ сторіччя.

Поступово стає пріоритетною тема повстанського руху селян на початку тих років. Саме проблемам повстанського руху на Правобережжі та Півдні України присвячені дисертаційні роботи С.Боган [261] і П.Стегнія [305], хоча цієї проблеми торкалися також О.Ганжа [76, 128, 77], Ю.Котляр [86], Г.Капустян [162]. Причинами селянських повстань, на їх переконання, стали продрозкладка та загалом політика „воєнного комунізму”. Висвітлюючи організаційні форми повстанського руху, історики намагаються пролонгувати ідею української революції, яку захищали селяни та українські політичні партії, підкреслюючи фактор їхнього впливу на запровадження непу. Національно-культурні аспекти модернізованого курсу більшовиків в умовах нової економічної політики знаходимо в розвідках Л.Новохатька [211] та колективній праці з питань українізації [239]. Єдиною у своєму роді є дисертація Ю.Волосника, автор якої простежив діяльність міських рад України по здійсненню нового економічного курсу більшовиків [262].

Соціально-економічна проблематика розвитку українського села періоду непу вирізняється від суспільно-політичної її багатоплановим висвітленням. Не заперечуючи характеру взаємин влади і селянства, історики аналізують їх сутнісні ознаки, зосереджуючись на політико-економічних та організаційно-господарських питаннях. Наприклад, дисертації Н.Романець [299] і В.Саричева [300] мають аналогічну назву „Селянство і Радянська влада”, хоча відрізняються хронологічними рамками. Концептуально вони достатньо однорідні, тому що розглядають соціально-економічні та політичні проблеми розвитку невірського суспільства в контексті тоталітаризму.

Не вдаючись до детального аналізу їх змісту, оскільки цьому присвячено інші сторінки нашого дослідження, назвемо лише тематичну спрямованість розділів. Так, Н.Романець простежила „динаміку зрушень в соціальній структурі і психології селянства” напередодні масової

колективізації, а В.Саричев окреслив інше коло питань: фактори трансформації аграрного курсу держави, штучне розшарування селянства за політичними та майновими ознаками, здійснення хлібозаготівель 1927–1929 років, рух опору селян „воєнно-комуністичним” методам хлібозаготівель та форми пасивного протесту [300].

Особливості аграрних відносин в українському селі 20-х років намагалася з'ясувати також Л.Скотнікова [304] і В.Смирнов [231], які поєднали три аспекти: аграрну політику держави, соціально-економічний розвиток селянства і суспільно-політичні відносини. До них можна долучити дисертацію В.Сергєєва про діяльність у 1921 – 1927 роках Наркомзему – державної установи, яка займалася реалізацією нового економічного курсу в сільському господарстві [302].

Політику державних хлібозаготівель у 1926 – 1930 роках дослідив П.Слотюк, зосереджуючись на особливостях регулювання хлібного ринку і виникнення кризи хлібозаготівель [303].

Помітно, що історики вивчають політику хлібозаготівель державних та кооперативних організацій, однак уникають дослідження самого хлібного ринку, його структури, джерел наповнення.

Джерелознавчий аспект соціально-економічної типології селян застосував Ю.Святець, досліджуючи динаміку селянських господарств України періоду непу [301, 104, 105, 106], а історико-економічний аналіз „заможного селянства України в умовах непу” продемонстрував В.Лазуренко [185]. Низка дисертаційних праць, захищених протягом 2001 – 2005 років, стосувалася земельного питання в Кримській АРСР 20-х років [288], еволюції трудових відносин на селі в роки непу [266], чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України [285], податкової політики в 1921 – 1925 роках тощо [275].

Соціальні відносини в суспільстві „непівської доби” також стали предметом історичних досліджень в Україні 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть. Стабілізуючі чинники „суспільного спокою” початку 20-х років

виокремлював Б.Андрусішин [114], а В.Олійник звернув увагу на діяльність „самоврядних форм соціальної взаємодопомоги українського селянства”, якими виявилися селянські товариства взаємодопомоги (СТВ) [213]. Новий тематичний напрямок започаткував В.Шарпаций, висвітлюючи формування системи соціального забезпечення в УСРР початкового етапу непу [245]. Першою і єдиною в історіографії нової економічної політики залишається дисертація І.Іщенко про подолання соціальних аномалій (безробіття, самогоноваріння, безпритульності, проституції, жебрацтва) [270]. Соціальне становище міського населення показала Н.Коцур [279], а неоднозначні соціально-демографічні процеси в містах дослідив Д.Гринь [264]. Вони фактично започаткували дослідження соціальної історії, повсякденного життя різних соціальних груп суспільства.

Формування ринкових відносин інституту підприємництва, функціонування торгівлі також нині належать до пріоритетних тем непівської проблематики. Їх активне вивчення припадає на другу половину 90-х років ХХ – початок ХХІ століть. На необхідність їх дослідження звертав увагу, зокрема, Б.Кругляк, виступаючи на конференції в листопаді 1995 році у Харкові [252].

Форми та принципи соціального захисту робітників приватних підприємств в УСРР 20-х років стали предметом монографічного дослідження М.Олійника [214]. Його книга виявилася першою в історіографії історії приватного підприємництва періоду непу. У 2003 році побачила світ ґрунтовна монографія О.Сушка про особливості становлення і функціонування приватного підприємництва у 1921 – 1928 роках. Автор розглянув такі проблеми: приватний капітал і радянський політичний режим, формування системи приватної торгівлі і приватного підприємництва в промисловості, організаційно-господарські форми підприємництва сільського населення [235]. Селянське господарство він вважає приватним сільськогосподарським підприємством фермерського типу, а непманів –

соціально-історичним типом приватних підприємців [234]. На тему приватного підприємництва ним була захищена докторська дисертація [306].

Розвиток приватної торгівлі та особливості її державного регулювання досліджував В.Лантух [284]. Приватнопідприємницька діяльність „нової буржуазії” в Україні тривалий час вивчалася Ю.Волосником. Монографія автора вийшла друком у 2002 році [126]. Перелік проблем, яких він торкнувся, дає підстави говорити про історико-економічне дослідження кредитно-фінансової сфери та формування там підприємницьких форм. Він одним із перших наважився розглянути „тіньовий ринок приватного кредиту” і регулювання „валютних відносин” в Україні періоду непу.

Класичні ринкові відносини в українському суспільстві періоду нової економічної політики були предметом системного дослідження, яким переймався А.Диланян. У 1992 році він захистив докторську дисертацію [267], а також опублікував на цю тему декілька брошур [147, 146].

Проблемно-тематичний блок суто „непівської економіки” активно розробляє О.Пиріг, яка у 2001 році опублікувала монографію [224], а наступного року захистила докторську дисертацію [297], зосередившись на структурних складових ринку. Однак вона не досліджує особливостей його формування у сільському господарстві. Поле наукового інтересу О.Пиріг є також і кредитно-банківська система в Україні початкового етапу непу [87].

Особливості державного регулювання споживчого ринку висвітлювала К.Лобач [286], а роль кооперації в його формуванні показав В.Марочко [196, 255], виокремлюючи внесок сільськогосподарської кооперації в заготівлі сировини для промисловості та наповнення споживчого ринку.

В історіографічних працях з історії непу підкреслюється недостатнє висвітлення „непівської структури ринку”, „здійснення грошової реформи”, „формування фінансово-грошової системи”, діяльності банківських установ, кредитної і податкової політики [168].

2.2. Методологічні пріоритети російської історіографії

нової економічної політики

Історіографічний процес в Росії стосовно непу характеризується послідовним розвитком, пошуком нових теоретико-методологічних підходів.

Протягом 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть в цій країні майже кожних півтора року відбувалися наукові конференції, методологічні семінари, дискусії. Так, у листопаді 1990 року Інститут історії СРСР скликав конференцію, присвячену ключовим проблемам непу, в роботі якої взяли участь понад сто осіб, заслухавши 90 доповідей [48].

Ю.Поляков, відкриваючи конференцію, застеріг учених від одностороннього висвітлення нової економічної політики: неп „серйозно і надовго” або неп – це „вимушений відступ”.

Доповідь І.Козлова „Революційна влада та економіка: ідеологія і практика взаємодії” стосувалася співвідношення ідеологічних і прагматичних факторів економічної політики влади. Він дійшов висновку про те, що „воєнний комунізм” як політика, зумовлена війною, був одночасно – „доктринальною даністю” більшовизму.

На переконання В.Лельчука, в Росії існувала „непівська альтернатива”, тому що „неп мав можливість саморозвитку”, але серед партійної номенклатури панувало упереджене ставлення до нового курсу. Цю тезу поділяє А.Соколов, позаяк економічні перетворення початку непу не були підтримані „глибокими політичними реформами” [48].

Аналізуючи історіографію непу, В.Дмитренко звернув увагу на доцільність вивчення „негативних” явищ, які унеможливили саморозвиток нового економічного курсу.

Решта доповідей торкнулася конкретних питань здійснення непу: поєднання ринкових та адміністративних заходів у концепції Г.Сокольникова (М.Горінов), класового характеру господарського права і становлення грошової реформи (М.Симонов), розвиток оренди і промислового дрібного бізнесу (М.Свищев). Аграрну проблематику непу представили російські

історики Н.Рогаліна, К.Литвак, Н.Носова, підкресливши негативний економічний стан селянських господарств (диференціація, пауперизація, податковий тиск, „збідніння села у 1925 – 1926 роках” посилення командно-адміністративних методів). Було засвідчено в такий спосіб скептичне сприйняття перспектив непівської лібералізації.

Окремо розглядалися історико-теоретичні проблеми розвитку кооперації, виголошені в повідомленнях М.Філімонова, Л.Файна, А.Буніна.

Малопомітною за гострими теоретичними дискусіями щодо альтернативності непу, була доповідь М.Щербаня про хронологічні рамки нового курсу.

Історіографічна доповідь В.Дмитренка, зміст якої свідчив про перехідний стан радянської історичної науки, була опублікована в 1991 році [34].

Чергова наукова конференція з питань нової економічної політики, що відбулася у Новосибірську 25 – 27 червня 1991 року, мала статус всесоюзної, відрізняючись від попередньої ширшим колом проблем. Виступаючи на пленарному засіданні, В.Лельчук виокремив ключову тему – протистояння ідеології та економіки, а також дійшов до висновку: неп у Росії не відбувся [67]. Водночас, зазначив він, це не звільняє істориків від глибокого вивчення непу, його стратегії, практичних наслідків, теоретичних витоків та політичної генези.

Історики В.Шишкін („Еволюція радянського політичного режиму першої половини 20-х років”), М.Гущин („Неп і селянство”), В.Соскін („Неп і культура”) підкреслювали втрачений шанс, даний суспільству в роки нової економічної політики. Вони акцентували увагу на вивченні конкретних складових непу, його прагматичних сторін. Висновок М.Гущина про те, що в сільському господарстві не існувало непу як економічної системи, позаяк і у Леніна не було цілісної концепції нового, викликав жваву дискусію. Неп – це політика, а не завершений економічний уклад, котрому притаманні ознаки системності. У зв'язку з цим В.Селунська висловила власне бачення непу,

заперечуючи В.Дмитренку, В.Лельчуку, М.Гущину. Головний недолік останнього, на її переконання, полягав не у відсутності його „цілісної концепції”, а в наявності комплексу „соціальних аномалій”, характерних економічній природі непу. У його надрах формувалися „стереотипи, що призвели згодом до сталінізму” [67]. В.Селунська, на думку її колег завжди „допомагала коригувати крайнощі в оцінці минулого” [57], доказом чого був і її виступ на конференції.

Чотири секції конференції („Політичний режим та ідейно-політична боротьба”, „Соціально-економічні проблеми”, „Культура та інтелігенція в умовах непу”, „Історичний досвід непу і сучасність”) визначили основні напрямки історіографії непу. Тематично вона, якщо її зіставляти з радянською історичною наукою, стала багатоплановою і значно конструктивнішою. Вражає широке коло питань: сталінізм і доля непу, соціальна психологія населення і неп, соціалістична законність, концтабори періоду „воєнного комунізму” і непу, національно-культурне будівництво, особливості розвитку науки, міжнародний аспект.

У вересні 1991 року відбулася ХХІІІ сесія всесоюзного аграрного симпозіуму у Свердловську, учасники якого обговорювали проблеми розвитку аграрного ринку [249]. З питань непу було заслухано 13 доповідей, у яких йшлося про роль кооперації у формуванні ринку, хлібну торгівлю і ціни, приватну торгівлю та форми її державного регулювання [249].

Шоста наукова конференція з проблем нової економічної політики, яку скликав Інститут російської історії Російської Академії Наук (РАН), відбулася 19 жовтня 2002 року в Москві. На відміну від попередніх наукових зібрань, які відбувалися у 1990-х роках учасники конференції зосередилися переважно на теоретико-методологічних, джерелознавчих, соціокультурних і соціодемографічних аспектах. Відомий історик-аграрник В.Данилов звернув увагу на необхідність практичного використання теорії кооперації для творення нової кооперативної системи, вивчення економічної ситуації навколо 1923 року, а Н.Рогаліна зупинилася на документах з історії

„вітчизняної кооперації”, які дозволили з’ясувати „стадії згортання непу” [56].

Історики виокремлювали практичні уроки нової економічної політики, а не звичну для історіографії спрямованість на партійні дискусії. А.Сенявський зазначив, що дослідники лише наближаються до „системного погляду на неп” [56]. Учасники конференції заслухали та обговорили такі теми: податки і підприємництво, Чаянов і колективізація, соціально-трудова конфлікти, діяльність німецької фірми „Сіменс” в СРСР, реформа управління залізничним транспортом, оптовий ринок, політичне життя в роки нового економічного курсу, функціонування політичної системи, формування номенклатури, реорганізація держапарату, національна політика, громадські організації, соціально-політичні інтереси провінції, селянська сім’я періоду непу, міська сім’я, роль безпартійної інтелігенції, житлова політика.

Наукові конференції з проблем нової економічної політики засвідчили модернізаційні тенденції в історіографічному процесі, нове бачення російськими істориками соціально-економічних і політичних проблем суспільного розвитку 20-х років ХХ століття. Одночасно відбувся перегляд загальних концептуальних основ дослідження російської історії та історіографії історії Росії, зокрема, доказом чого стали ґрунтовні монографії П.Мілюкова про розвиток історичної науки [200], Г. Алексєєвої про стан радянської історичної науки в 60-80-х роках минулого сторіччя [115], історіографічні статті І.Орлова [51, 215, 216], Ю.Кривошеєва і О.Дворніченка про розвиток історіографії у 20-30-х роках [44], методологічні розробки А.Сахарова [55, 228], колективні праці з історії економічної думки [156,157]. Як бачимо, перебудова політичного ладу в Росії логічно зумовила перегляд концептуальних підвалин історичної науки.

Нова економічна політика висвітлювалася в контексті політичної історії, взаємин влади і суспільства, становлення тоталітарної держави. Політичний фактор модернізації радянського суспільства домінує у монографії Г.Бордюгова, В.Козлова [121], які зосереджувалися на позиції

М.Бухаріна стосовно ринкової економіки. Перспективи непу в Росії, спираючись на теоретичні надбання М.Бухаріна та Є.Преображенського, простежували упорядники видання, яке з'явилося у 1990 році [226]. Політична діяльність М.Томського, яку висвітлив О.Горелов [138], завершує концептуально своєрідний триумвірат так званої „правої опозиції” (Бухарін, Томський, Риков).

Особливості переходу суспільства періоду „воєнного комунізму” до непу досліджуються в монографії С.Кара-Мурзи [163], а автори колективної праці з історії Росії ХХ століття намагалися показати концепцію, риси та економічні наслідки останнього [139]. „В політичній галузі, – наголошували її автори, – неп виявився авторитарним однопартійним режимом” [139, с.58]. Таку думку й оцінку економічної політики висловив В.Дмитренко [139]. Суперечливий характер непу підкреслювали й інші дослідники, виокремлюючи тимчасовість нового курсу [154].

Сучасна російська історіографія непу і радянського періоду історії є багатовекторною, тому зустрічаються роботи з виразними ознаками марксистської методології пізнання. Так, Ш.Мунчаєв та В.Устінов переконані, що в роки непу „радянський народ неухильно рухався шляхом до соціалізму” [204].

У виданні, авторами якого є А.Боханов, М.Горінов, В.Дмитренко, висвітлена періодизація нової економічної політики, дана оцінка її основних етапів здійснення [153]. Ґрунтовним історико-теоретичним дослідженням, у якому йдеться про концептуальні підвалини цієї політики, є аналітична стаття А.Сенявського про сучасний стан історіографії непу, основні тенденції його висвітлення істориками Росії [56].

У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століть російська історична наука запозичила деякі методологічні моделі суспільного пізнання, якими давно користуються зарубіжні політологи, соціологи. Зокрема, почали з'являтися роботи, ключовою теоретико-методологічною базою яких став принцип модернізації [124, с.130].

Під таким кутом зору все частіше історики досліджують соціально-економічні зміни. Наприклад, Т.Красовицька вважає національно-культурну політику 20-х років осучасненням Росії [175]. За такими ж світоглядно-методологічними канонами розглядається „радянська цивілізація” в монографії П.Малиновського [194].

Між тим модернізаційні технології пізнання історичної минувшини Росії 20–30-х років ХХ століття не визнає І.Павлова, яка вважає роки непу і формування „сталінського соціалізму” надто специфічними [53, 218]. Самобутньою за теоретико-методологічною спрямованістю залишається ґрунтовна монографія А.Вишневіського про „консервативну модернізацію” в СРСР [124]. Автор застосував системний підхід до аналізу економічної політики радянської держави, зокрема в 20-х роках.

Політична історія Росії в контексті з’ясування феномену сталінізму і тоталітаризму стала домінуючою для сучасної історичної науки. Вчені захопилися не лише причинами і наслідками масових репресій, але й проблемами усунення соціально-політичних опозиційних сил – не більшовицьких партій та селянських повстанських угруповань. Їх цікавили ставлення до непу різних політичних сил [220, 221], вплив кронштадтського повстання [35, 11, 12, 230] і селянського руху на Тамбовщині [36, 9, 167]. Ключовим соціально-політичним чинником, котрий спричинив запровадження непу, фігурує невдоволення селян продрозкладкою і загалом політикою „воєнного комунізму”. Віддаючи належне Леніну у здійсненні переходу „воєнного комунізму” до непу [119], дослідники не ідеалізують його наслідки для суспільства, вказуючи на факти придушення інтелігенції, вільнодумства [150].

На думку А.Лівшина, в 20-х роках минулого століття завдяки новій економічній політиці виник хиткий компроміс між владою і суспільством [46], а його колега М.Симонов вважає нову економічну політику тактико-стратегічним маневром більшовиків задля утримання влади [59].

Формування радянської політичної системи 20-х років активно досліджує Є.Гімпельсон. Він розглядає взаємовплив політичної системи і нової економічної політики, вважає, що несправді запровадили під тиском селян, не переглянувши „політико-ідеологічних основ правлячої партії”[133]. Червоною ниткою його праць з історії становлення партійно-радянської номенклатури і політичної системи є проблема неадекватності непу. Економічні реформи, на глибоке переконання Гімпельсона, не супроводжувалися „глибоким реформуванням радянської „воєнно-пролетарської” політичної системи [27].

Непоследовність проведення „непівських реформ” вчений визнав однією з причин його малоефективності, особливо у подоланні бюрократизму системи управління [26]. У зв'язку з цим, вирізняється новизною висвітлення автором „політичного і морального обліку” радянських управлінців періоду 1920-х років [130]. У 2000 році вийшла його ґрунтовна монографія „Неп і радянська політична система. 20-ті роки” [129], яка знайшла позитивний відзив критики [50]. У роботі Є.Гімпельсона принцип висвітлення проблеми залишився незмінним (функціонування політичної системи розглядається у взаємодії з економікою), хоча в монографії обґрунтовано хронологічні рамки непу, викладено причини його згорання, спонтанний характер реформ [2].

Феномен партійно-радянської номенклатури початку 1920-х років, тобто її одночасне формування з проголошенням нового економічного курсу, є науковим кредо монографії про „радянських управлінців”[130]. У 2003 році побачила світ його узагальнююча праця про особливості становлення державного апарату управлінців, яка підсумувала концептуальні та фактологічні основи науково-історичних досліджень відомого вченого з проблем політичної історії 20-х років ХХ століття [132].

Взаємини влади і суспільства в контексті функціонування партійно-радянської номенклатури досліджують А.Авторханов [20], І.Павлова [53, 213], Б.Павлов [52], В.Бровкін [24]. Вони розглядають роль і місце парт-

номенклатури у повсякденному житті суспільства, застосовуючи методологію вивчення соціальної історії. Зокрема, І.Павлова, аналізуючи літературу, виокремила основні підходи російських істориків до вивчення соціальної історії: абстрагування від політики та ідеології, заміна історії „зверху” історією „знизу”, здійснення історичного синтезу на мікрорівні суспільства, оповідальний характер викладу подій [53, с.49]. Побутова повсякденність соціальних груп міського населення стала предметом дослідження Н.Араловець [118], Г.Андрієвського [117]. Вони фактично розкривають реалії повсякденного життя суспільства періоду непу, віддзеркалюють його сутнісні ознаки.

Норми і цінності соціалістичного способу життя людей 1920-х років також є об’єктом і предметом дослідження суспільствознавців [212]. Історичну науку цікавлять і „grimаси непу”, тобто висвітлення повсякденності в історико-революційних фільмах 20-х роках [255]. Не залишилися поза увагою дослідників і житлово-побутові умови життя партійно-радянської номенклатури [37].

Науково-історичні та історико-економічні дослідження непу, які безпосередньо стосувалися непівської проблематики, зосереджували увагу на з’ясуванні теоретико-методологічних, функціональних і політико-економічних аспектів нового курсу. На початку 1990-х років у російській історіографії з’явилися праці, автори яких не лише розглядали обставини „альтернативності”, а також виокремлювали історичне значення непу [83], протиставляли його адміністративно-командній системі [229]. Спостерігалася відносна ідеалізація нового економічного курсу, протиставлення його з процесом формування тоталітарного режиму. На сторінках журналу „Отечественная история” почали друкувати розділи колективних та індивідуальних монографій провідних учених Росії. Так, у 1990 році була опублікована частина книги В.Дмитренка, яка стосувалася „воєнного комунізму” і непу [33]. Її автор наголошував, що завданням наукової розвідки є пошук причин застосування спочатку „воєнного комунізму”, а

згодом непу [33, с.5]. Хронологічні рамки розділу його монографії охоплюють середину 1918 року і середину 20-х років, тобто перехід до „воєнного комунізму” і „вихід з непу”. Вчений прагнув показати „суть кожної з двох систем”, виявити закономірності історичного процесу, спираючись на „марксистську теорію” і „еволюційний досвід партії. Він розглядав вихідні умови („планки”) запровадження і функціонування непу – існуючу адміністративно-командну систему і „воєнно-комуністичну ідеологію”, що залишились, стримуючи його розгортання.

Ініціатором непу, на переконання В.Дмитренка, був Ленін, але принципи, форми, методи, галузі і загалом засади життєдіяльності всього суспільства – стали об’єктом активного колективного обговорення в партії. Адміністративно-командна система, маючи монополію на політичне керівництво, унеможливила будь-яку лібералізацію політичної системи. Концептуально автор відтворює теоретичну конструкцію висвітлення соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства 20–30-х років, характерну для радянської історіографії: курс на індустріалізацію, розвиток кооперації і культурна революція. Тому нова економічна політика в інтерпретації В.Дмитренка – це чергова, хоч і своєрідна, фаза побудови соціалізму.

Російський історик І.Берхін, з’ясовуючи сутнісні та функціональні ознаки „воєнного комунізму”, визнав його „методом соціалістичного будівництва”. Вчений, аналізуючи матеріали партійних з’їздів, наголошує на тому, що першим, хто заявив про необхідність скасування продрозкладки і введення натурального податку, був Л.Троцький [21]. У лютому 1920 році він написав записку до ЦК РКП(б), пропонуючи запровадити „процентний прогресивний натуральний податок” [21, с.133], а на X з’їзді партії у березні 1921 року нагадав її зміст делегатам, у тому числі і Леніну. На переконання І.Берхіна, „воєнний комунізм” не відповідав завданням господарського розвитку у мирний час, як метод соціалістичного будівництва, відтак був замінений непом. Дехто з російських істориків згадує про „автономний неп”

тобто ринкову альтернативу „воєнному комунізму”, посилаючись на існування тоді кустарного підприємництва [66].

Російська історіографія непу, особливо першої половини 1990-х років за її світоглядними і проблемно-тематичними уподобаннями, була справді „плюралістична”. Характеризуючи обставини запровадження непу, історики ще не позбулися методологічної інерції радянської історіографії. Вона спостерігається в деяких колективних працях за редакцією В.Дмитренка [268], індивідуальних монографіях з політичної економії соціалізму [248], статтях: І.Бистрова [22], Л.Суворова [61], І.Ісаєва [38]. Так, І.Ісаєв, виокремлюючи проблему державного регулювання економіки періоду непу, звернув увагу на конкретні проблеми: розвиток господарського права, господарсько-правових ідей та концепцій, „господарсько-правова ідеологія непу”, ринок майна, господарська автономія і децентралізація [38, с.18-19]. Він розглянув взаємодію „товарності” і „плановості”, методи планування, методи економічного і адміністративного впливу, „період господарської автономії”, а також наявність різних форм господарювання – державної, кооперативної і приватної.

Політико-економічний аспект нової економічної політики знаходимо в монографії Ю.Голанда про валютне регулювання в роки непу [134]. Він проаналізував кризи 1925 і 1927 років, які призвели до згортання нового економічного курсу більшовиків. Вони, на його переконання, виявилися збігом політичних, економічних і соціальних факторів. Діяльність приватного підприємництва в роки непу, особливості ринкового господарства та політико-економічного обмеження приватного сектору досліджувала С.Петрова [296]. Проблеми планування в контексті боротьби за владу в умовах непу вивчав О.Назаров [47].

У 2002 році з’явилася колективна монографія „Россия нэповская”, п’ятнадцять розділів якої висвітлюють найхарактерніші аспекти нової економічної політики: економічний лібералізм, відновлення сільського господарства, промисловості [227]. Значна частина книги стосується

політичної системи, культурного розвитку, зовнішньої політики. Структура монографії побудована за методом хронології, котрий віддзеркалює своєрідну періодизацію самого непу. Рецензенти, проаналізувавши доробок учених, підкреслювали необхідність розробки цілісної концепції останнього [70]. Вона відсутня досі навіть у тих працях, автори яких розглядають непу „у контексті історичного розвитку” [205, 206].

Нова економічна політика в аграрному секторі економіки також залишається пріоритетним напрямком історичних досліджень. У 1990 році, дискутуючи з англійським вченим Р.Девісом стосовно непу, відомий російський історик-аграрник В.Данилов говорив про „економічні погляди Л.Троцького”, про непівську альтернативу воєнно-комуністичним методам кінця 20-х – початку 30-х років [30]. На початку 1990-х років В.Данилов опублікував п’ятий розділ колективної монографії з історії радянського суспільства, в якому розглянув соціально-економічне становище села другої половини 20-х років, обставини „великого перелому”, а також здійснення колективізації. Він висловив сумнів щодо „великих успіхів сільського господарства за роки непу”, зосереджуючись на досягненнях і недоліках, „можливостях стихійного товарно-капіталістичного розвитку”, кооперації [31].

Вчений вважав тоді, що нова економічна політика – це „політика перехідного періоду”. Методологічно його праця віддзеркалювала ключові теоретичні принципи радянської історіографії аграрних відносин, відтак йшлося про куркульські господарства, про необхідність соціалістичного будівництва тощо. Проте спостерігалася принципова позиція історика в оцінці „надзвичайних заходів” під час хлібозаготівель.

Цієї важливої проблеми, яка має безпосереднє відношення до періоду згорання непу, він торкався на теоретичних семінарах за участі зарубіжних дослідників, які вивчають сучасні концепції аграрної історії [60]. Російських учених представляли, крім В.Данилова, М.Івницький, І.Зеленін, В.Кондрашин, Л.Мілов, О.Осокіна. Обговорюючи книгу німецького історика

Ш.Мерля, В.Данилов висловив власне бачення непу в сільському господарстві, виокремив декілька суперечливих моментів його концепції ринкового господарства у 20-х роках [60, с.113]. Німецький дослідник торкався загальної концепції нового курсу, державного регулювання ринку зерна, значення політики цін, ролі кооперації, сільськогосподарського кредиту, податкової політики, кризи хлібозаготівель 1927 – 28 років, тому навколо цих проблем і відбувалася дискусія. Ю.Мошков пригадав давню дискусію про періодизацію непу, яка триває в історичній науці з другої половини 1960-х років [60, с.116].

В історіографії нового економічного курсу виділяється напрямок історії і теорії кооперативного руху. Ще у 1990 році, впорядковуючи вибрані твори М.Бухаріна, В.Данилов та його молодший колега С.Красильников вказували на особливе місце і роль кооперації [122]. Історико-теоретичні проблеми кооперативного руху висвітлювали А.Макаренко [193], Г.Шмельов [247], В.Кабанов [158, 39]. Вони розглядали діяльність кооперації в контексті розвитку економічно-господарських форм селянської самоорганізації, намагаючись показати її роль в соціалістичному перетворенні сільського господарства. Не залишив поза увагою селянську общину та кооперацію і Л.Мілов, хоча він і є дослідником аграрної історії переважно дореволюційної доби [199].

Дві ґрунтовні монографії російського історика С.Павлюченкова стосуються обставин переходу до непу. У 1996 році вийшла його книжка про „передісторію більшовицького непу”, тобто про „селянський Брест” – рух опору селян економічним заходам держави – продрозкладці, конфіскаціям, репресіям [220]. Його наступна монографія була присвячена особливостям здійснення політики „воєнного комунізму” [219], а разом вони стали пошуком єдиної концепції запровадження непу, його мотиваційного осмислення.

Повстання селян Тамбовської губернії на початку 1920-х років також становить на сьогодні один із пріоритетних напрямків історичної і

джерелознавчої науки [32]. На думку істориків масове селянське невдоволення підштовхнуло Леніна запровадити неп. Саме такої точки зору дотримувався В.Данилов, за наукової редакції якого вийшли з друку збірники архівних документів і матеріалів про селянський рух на Тамбовщині [9] і Поволжі [10]. Архівні документи про повстання Кронштадтського гарнізону також розкривають політичні обставини необхідності переходу до нової економічної політики [11]. Матеріали судового процесу над есерами, упорядковані С.Красильниковим [18], також указують на масове невдоволення з боку опозиційних партій та селян щодо політики „воєнного комунізму”.

Документальні видання, які стосувалися селянства і сільського господарства 20-х років ХХ століття, становлять джерельну базу не лише дослідження політичних та соціально-економічних відносин, а також історіографії, позаяк супроводжуються вступними статтями відомих учених. Зокрема, п'ятитомне видання архівних документів про трагедію радянського села, підготовлене за редакцією В.Данилова [19], має аналітичні статті цього відомого історика-аграрника, в яких виокремлено основні фази непу. Він розкриває специфіку періодизації нового курсу, спираючись на документи партійних та силових структур 20-х років [15].

Повсякденне життя селян періоду непу віддзеркалюють документи, систематизовані та прокоментовані С.Крюковою [176]. Матеріали вищих органів партійної і державної влади, опубліковані авторським колективом (за редакцією О.Яковлева [13]) та колегією наукових редакторів на чолі з А.Сахаровим [16], демонструють компромісне ставлення тодішнього політичного керівництва до нової економічної політики. Стенограми пленумів ЦК ВКП(б) 1928 – 1929 років, видані під науковим супроводом В.Данилова та О.Хлевнюка [3, 4, 5, 6, 7], висвітлюють гострі дискусії між Й.Сталіним і М.Бухаріним стосовно перспектив нової економічної політики, методів хлібозаготівель, причин виникнення хлібної кризи. Існують також документальні видання про функціонування товарних бірж у 20-х роках [17].

Одночасно з вивченням конкретних питань здійснення непу відбувалося і формування історіографії його історії. Історико-теоретичні проблеми непу, що обговорювалися переважно на конференціях, симпозіумах, теоретичних семінарах, були відтворені згодом у збірниках статей, в окремих публікаціях. До них слід віднести наукові розвідки Г.Алексєєвої [116], В.Камишіна [251], Г.Кулагіна [178], С.Бєлова [120], І.Орлова [51]. Зокрема, останній у 1999 році, підсумовуючи здобутки російської історіографії непу, виокремив як досягнення, так і недоліки і перспективи розвитку. Історики, на його думку, часто захоплювалися „загально соціологічними концепціями”, нехтуючи „конкретно-історичними дослідженнями” [51, с.107-109]. Він підкреслив факт „ідеологізованого підходу до непу у перебудовчий період”, зумовлений пошуком альтернативи сталінської командно-адміністративної системи, напрямків виходу з політико-економічного колапсу, до якого потрапила країна наприкінці 1980-х років [51, с.104]. Вчений виокремив два концептуальних підходи до оцінки непу – „об’єктивний” і „суб’єктивний” – „оптимістичний” і „песимістичний”. Висновок І.Орлова виявився доволі категоричним: дискусії стосовно альтернативності чи детермінізму непу, особливо його „згортання”, є безплідні та ненаукові.

У середині 1990-х років дослідження непу набуває якісно нових ознак: аналізу підлягають всі аспекти нового економічного курсу, його сутнісні та функціональні риси. Питання альтернативності не зникає, але набирає іншого дискурсу: неп – реальна політика, ідеологія конкретного історичного періоду або ж рефлексія керівництва РКП(б) на загрозу цілком можливої втрати нею влади, механізм вирішення назрілих соціально-економічних і політичних завдань.

Розглядаючи сучасні концепції нової економічної політики, висловлені істориками В.Дмитренком, С.Павлюченковим, Г.Дегтяровим, С.Цакуновим, Є.Гімпельсоном та іншими, І.Орлов констатує початок формування системного підходу щодо оцінки ролі і місця непу в суспільному розвитку та

в загально-історичному контексті. Суперечливість самої політики, на переконання вченого, призвела до полярних її оцінок істориками та економістами.

„Перебудова” викликала своєрідне піднесення непівської проблематики, але воно почало згасати разом з ліквідацією горбачовської реформації. У Росії майже не досліджуються регіональний та національний аспекти нової економічної політики. Фактично проігнорована наукова аргументація його періодизації, тому існують довільні тлумачення, коли звичайна економічна політика держави стає „епохною непу”. На стадії формування перебуває історія розвитку соціального інституту приватного підприємництва. Припинилися фундаментальні дослідження економічного розвитку селянських господарств, які завжди були серед пріоритетних напрямків російської історичної науки, не досягли належного рівня розробки історії кооперативного руху, а політологічний підхід став базовим для російських дослідників нової економічної політики. Російська історична наука порушила значно більше питань, ніж дала на них відповіді бо така вже логіка наукового пізнання.

2.3. Дослідження історичною наукою політико-економічних

причин запровадження непу

Історична література з проблем непу налічує декілька сотень одиниць, враховуючи і документальні видання, а його початковий етап викликає найбільшу зацікавленість. Науковий інтерес до першовитоків більшовицького економічного курсу не випадковий, зумовлений пізнавальними і прагматичними сторонами реформування економічних відносин на початку 1920-х років, пошуком повчальних уроків історії, історичних аналогій.

Хронологічно новій економічній політиці передувала політика „воєнного комунізму”. Оцінка її складових мала не лише історичне

пізнавальне значення, а також концептуальне, тому що стосувалася досвіду єдиного зразка комуністичного будівництва. Вона стала відправною у з'ясуванні необхідності і доцільності проголошення непу. В історіографії набула поширення точка відліку нової економічної політики з березня 1921 року, відтак період підготовки та особливо обставини його проголошення, дискусії в партії і суспільстві – практично опинилися в науково-історичній літературі поза межами непу [227, с.10].

З'ясовуючи обставини переходу до останнього, історики підкреслювали ознаки економічної кризи, зумовленої наслідками війни та „воєнного комунізму”, але стосувалося це переважно селянства [125]. На думку С.Кульчицького, звернення зі скликанням X з'їзду РКП(б) було викликане „необхідністю осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний штурм 1918–1920 років” [183], тобто оцінки політики „воєнного комунізму” загалом. Продрозкладка, яка цементувала всю економічну систему суспільства періоду громадянської війни, підлягала скасуванню, але не одразу, тому що Ленін, вважає С.Кульчицький, шукав ефективну економічну форму, яка б замінила її, не викликаючи опору селян. Запровадження податку і скасування продрозкладки мали важливе соціально-економічне значення, але, на переконання дослідника, викликали неоднозначну реакцію в партії, значна частина членів якої сприйняла ленінський тактичний крок лише як відступ. Соціально-політичний фактор виникнення реальної загрози збройного протистояння держави і селянства після завершення двох виснажливих воєн, виявився ключовим у проголошенні непу. „Запровадження нової економічної політики, – наголошує С.Кульчицький, – означало капітуляцію державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д.Резанов, „селянський Брест” [183].

Не заперечуючи того історичного факту, що політика „воєнного комунізму” була продиктована війною та господарською кризою, С.Кульчицький тлумачить її завдання і методи значно ширше. Він вважає її

спробою „запровадження комуністичного розподілу”. „Логіка цілковитого знищення ринкових відносин, – зазначає вчений, – а, саме це становило центральний пункт комуністичної доктрини, диктувала не тільки одержавлення суспільного виробництва, але й необхідність повсякденного втручання у розподіл матеріальних благ” [179, с.116]. Здійснення принципу „комуністичного розподілу”, тобто централізованого постачання населення за рахунок конфіскації продуктів у селян, ще не означало утвердження самого комунізму. Виявляється, що скасування методів „воєнного комунізму” було тактичним кроком, а не абсолютною відмовою від ідей комунізму. Ініціатором його усунення та заміни на неп постав Ленін. Аналізуючи промови вождя більшовиків, С.Кульчицький дійшов до висновку, що „комуністичний курс був причиною, а не наслідком громадянської війни” [179, с.152].

Основною ж умовою економічної кризи та господарської руїни, яка виявилася на початку 1920-х років, на переконання В.Марочка, стали: революційні експерименти більшовиків і „червоногвардійський штурм.” Комуністичний курс не обмежується продрозкладкою, як основною складовою політики „воєнного комунізму”. Спираючись на працю Л. Крицмана [177], котрий вважав „воєнний комунізм” спробою запровадження „пролетарсько-натурального господарського ладу”, В.Марочко наголошує: на „насильницьке подолання ринкових відносин, встановлення державної монополії і запровадження натурального продуктообміну, контроль за виробництвом і, головне, розподілом – далеко не повний перелік складових частин нового господарського ладу” [197, с.140]. Його тлумачення політики „воєнного комунізму”, як „випередження комуністичного майбутнього”, збігається з думкою С.Кульчицького про фазу і доктрину „комуністичного розподілу”, відтак подібні трактування є новим баченням політико-ідеологічних першовитоків непу.

Таку точку зору поділяють українські історики Л.Новохатько (підкреслює факт „невдалої спроби налагодження комуністичного

розподілу”) [211, с.87] і О.Сушко. Останній вважає, що політика „воєнного комунізму” була „своєрідною спробою запровадження нового комуністичного ладу більшовиками. „Вони сподівалися, – наголошує О.Сушко, – що проста ліквідація приватної власності, ринку, товарно-грошових відносин, торгівлі породить новий тип виробничих та соціальних відносин, але цього не сталося” [235, с.34-35]. Перехід від „воєнного комунізму” до непу відбувався еволюційно, тому спостерігалось співіснування командно-адміністративних та напівринкових елементів. Учений зазначає, що держава змінила методи і форми попередньої політики, але залишила саму соціалістичну доктрину. Оригінальною є оцінка обставин переходу від „воєнного комунізму” до нової економічної політики, яку висловила О.Піріг: економічна політика була „новою” лише стосовно політики „воєнного комунізму” [224, с.5]. Дослідниця з особливим акцентом визнає політичний вплив Кронштадтського повстання і руху селян на перехід до ринку.

Російська історіографія проблем переходу до непу багата ідеями, тлумаченнями, оцінками, разом із тим вона вирізняється розмаїттям підходів стосовно політики „воєнного комунізму”. Наприклад, Р.Хазієв припускав існування „автономного непу” в епоху „воєнного комунізму”, тобто функціонування вільного нелегального ринку кустарно-промислової продукції [66]. Для М.Метельського „воєнний комунізм” – вимушена економічна політика радянської держави періоду громадянської війни, яка мала ознаки державного соціалізму [94]. І.Козлов розглядав протилежність непу і „воєнного комунізму”, яка впливала з відмінностей між методами позаекономічного примусу та „ринковою самостійністю” [84]. С.Петрова вважала, що приватна промисловість діяла і при „воєнному комунізмові”, причому протягом 1918 – 1921 років погляди Леніна стосовно приватного капіталу зазнали еволюційних змін. Відтак необхідно вивчати методи, форми і способи реалізації непу, не ідентифікуючи його абстрактно з ринковою політикою [296].

Неоднозначним викладом суті „воєнного комунізму” і початкової стадії непу є концепція Л.Суворової, яка вбачає офіційне визнання вільного приватного ринку наприкінці 1919 – на початку 1920 років (місцевий товарооборот, дрібна приватна торгівля, кустарні промисли). Ленін, проголошуючи неп, визнав основним чинником регулювання економічних відносин роль держави, хоча говорив переважно про ринок [61]. У 1920 – 1921 роках, враховуючи наявність багатуокладності, країна потенційно була готова до проголошення і функціонування ринкових відносин. Їх прийняття навесні 1921 року, на думку І.Ісаєва, супроводжувалося не лише протистоянням між воєнно-комуністичною інерцією та новими формами господарювання (приватне підприємництво), а також між товарно-грошовими відносинами як системним явищем і випадковістю [38].

Обговорюючи книгу німецького історика Ш. Мерля про розвиток аграрного ринку, російські історики Ю.Мошков і М.Вілцан визнали готовність селянських господарств до ринкового господарювання. Варто, на їх думку, було створити лише умови – скасувати принцип політики „воєнного комунізму” – продрозкладку [60, с.116].

Суперечливою для прихильників ідеалізації нової економічної політики виявилася точка зору дослідника Д.Ібрагімова, котрий зазначив, що неп виявився неспроможним подолати „воєнний комунізм” не лише в соціально-економічній галузі, а й у соціально-психологічній. Посилаючись на слова М.Устрялова про неп, як „економічний Брест більшовизму”, вчений допускав тимчасовість переходу до непу, компромісність угоди держави з суспільством, „поворот” і „відступ” у його реалізації [60, с.120].

Політика „воєнного комунізму”, за визначенням І.Берхіна, не була простою сумою соціально-економічних заходів, зумовлених післявоєнною або суто воєнною ситуацією, господарською руїною, а також „методом соціалістичного будівництва”, що вирішував створення його економічної бази [21, с.136]. Висвітлення ним полеміки Л.Троцького з деякими членами політбюро ЦК РКП(б) стосовно скасування продрозкладки та запровадження

податку в лютому 1920 році певною мірою нівелює сам факт визрівання цієї ідеї на X з'їзді партії. Відтак варто уточнити дату проголошення нового курсу, а саме виходу з рамок „воєнного комунізму”. З іншого боку, вчений доводить той факт, що Ленін не підтримав Троцького. Навіть у березні 1921 року, коли з'їзд скасував продрозкладку, лідер більшовиків вагався з конкретними діями. Відміна продрозкладки значною мірою відбулася під тиском селян, а не внаслідок усвідомлення Леніним того, що „воєнний комунізм” перестав бути економічною політикою в мирний час.

Концепція „воєнного комунізму”, яку обстоював В.Дмитренко, певним чином відрізняється від тлумачення І.Берхіна. „Воєнний комунізм”, на переконання першого, віддзеркалював своєрідний варіант мілітаризації економіки, зумовлений війною, ставши програмним положенням партії на шляху одержавлення економіки [33]. На його переконання, термін „воєнний комунізм” дещо обмежує саме явище економічної політики держави періоду війни, оскільки ця політика тоді не стала завершеною системою. Перехід до непу від „воєнного комунізму” відбувався шляхом подолання „адміністративно-командної системи” та „воєнно-комуністичної” ідеології, взаємодія яких унеможливила належне розгортання переваг нового курсу [33, с.115]. Цей висновок В.Дмитренка є універсальним баченням непу, його перспектив, можливостей і вад. Він вважав невдоволення селян основним фактором переходу до ліберальних реформ в галузі соціально-економічних відносин. Вчений вказує на „соціалістичний орієнтир непу”, на регулятивні функції держави, її основні політико-економічні пріоритети – розвиток і зміцнення державного сектору економіки. На початку непу ще залишилися ідеї продуктообміну, оволодіння ринком, обмеження та витіснення приватника, одержавлення кооперації (ленінське тлумачення кооперації як форми держкапіталізму), а сама політика мала два витоки – капіталістичний і соціалістичний.

Загальнотеоретичний висновок В.Дмитренка стосовно перехідного періоду початку 20-х років виявився таким: „воєнний комунізм” був

відхиленням в одним бік, коли всі чекали появи комунізму, а неп – в інший – до складного і важкого переходу до соціалізму [33, с.116].

Російська історіографія непу початку 90-х років минулого століття мала ознаки песимістичних тлумачень щодо його задуму і тим паче функцій. На теоретичних конференціях висловлювалися думки про те, що „задум непу загалом не вдався” (В.Лельчук), а в сільському господарстві так і не склалася цілісна економічна система, позаяк її не мав і Ленін (М.Гущин) [67]. Такі думки теж доволі аргументовані, одержали певну підтримку з боку вчених.

Висвітлення концептуальних підвалин функціонування суспільно-політичної системи періоду непу, яке стало характерним для історичних досліджень 90-х років ХХ – початку ХХІ століть, дозволяє з’ясувати не лише суть ліберальних реформ, а й їх мотиваційний контекст. Поширених в історіографії поглядів на неп, як просту заміну продрозкладки на продподаток, сьогодні явно недостатньо. Не випадково в російській історіографії існує низка праць, автори яких вважають перехід до непу „політичним банкрутством більшовиків”, оскільки їхня нова економічна політика не мала „виразного прогностичного аналізу ухвалених рішень” [154].

Негаразди початкового етапу непу, на думку Б.Павлова, були зумовлені еволюційним переходом суспільства від громадянської війни до „громадянського миру”, коли відбувалося формування „законодавчого і правового поля”[52]. Навпаки, А.Ахизер схильний твердити протилежне: Ленін бачив, що його ідея державного і суспільного соціалізму розвалилася [119]. А О.Лівшин переконаний, що неп витворив тимчасовий і хиткий баланс суспільної рівноваги, коли держава ще не могла повним чином „керувати суспільством”, а лише висловлювала такі наміри [46].

Є.Гімпельсон, застосовуючи системний принцип пізнання суперечливих соціальних явищ, показав взаємодію політичних та економічних чинників, які призвели до проголошення непу. Ініціатором нового курсу, на його переконання, був Ленін, котрий усвідомлював

необхідність здійснення реформ у політичній, соціальній та адміністративних галузях. „Перехід до непу, – зазначає Єфим Гілевич, – був здійснений під жорстким тиском загального невдоволення – селян, робітників, інтелігенції, а не внаслідок перегляду політико-ідеологічних основ правлячої партії – вони залишились сталими: „диктатура пролетаріату”, „керівна роль партії”, „держава – головний інструмент будівництва соціалізму” [27]. Визначаючи факт реальної загрози для системи політичної влади, Ленін шукав альтернативу політиці „воєнного комунізму”, якою і став ним обґрунтований неп, котрий формально скасовував принципи попередньої політики, але не руйнував самої концепції соціалістичного будівництва. „Продовжуючи курс на соціалізм, – зазначає Є.Гімпельсон, – нова економічна політика була розрахована на те, щоб шляхом пристосування, соціального компромісу з дрібнобуржуазною більшістю населення рухатись до накресленої мети, хоча і значно повільніше, зате з меншим ризиком” [27, с.33]. Перехід до непу залишив непорушною систему влади, навіть озброїв її тактико-економічними орієнтирами. Партія остаточно взяла гору над державою, унеможлививши серйозне реформування політичної системи та економіки країни.

Нова економічна політика, на думку Є.Гімпельсона, була покликана зруйнувати бюрократизм періоду „воєнного комунізму” [26], але це їй не судилося, позаяк створилися передумови для нової хвилі державного чиновництва. Співвідношення „непівських економічних реформ” і „воєнно-пролетарської” політичної системи, яке становить наукове кредо історичних досліджень Є.Гімпельсона [129], в контексті запровадження непу можна розглядати як засіб і мету. Ініціатором реформ була одна політична сила – партія більшовиків, яка намагалася утримати владу. Активність же суспільства зосереджувалася на скасуванні продрозкладки та державної монополії торгівлі, тобто не зводилася до системних вимог радикального характеру.

Сучасна українська та російська історіографія непу значно розширила свій проблемно-тематичний діапазон, але основним для неї залишається

аграрний сектор. З'ясовуючи мотиви запровадження нової економічної політики, історики оперують різноманітними теоретико-методологічними підходами (модернізм, повсякденність, політична історія тощо), але всі виокремлюють фактор масового невдоволення селян. У 1990 році російські дослідники В.Демент'єв та В.Самошкін показали ступінь впливу „антоновщини” на проголошення непу, адже „есеро-куркульський бунт” на Тамбовщині у 1920 – 1921 роках виявився серйозною загрозою для влади [32].

Селянський чинник, як ключовий у скасуванні політики „воєнного комунізму”, розглядали російські історики М.Горінов, В.Дмитренко, В.Данилов [139], С.Павлюченков [219, 220], С.Йосипов і В.Каніщев [36]. Він фігурує також і в контексті політико-економічних причин виникнення кронштадтського повстання [35], його ходу та наслідків [11], хоч і не був єдиним фактором, котрий змусив більшовиків переглянути основи економічної політики.

Мають рацію й ті історики, які вважають перехід від „воєнного комунізму” до непу не лише компромісом влади з суспільством, а насамперед пристосуванням політичного режиму до нових умов, оскільки не сталося кардинального перегляду основ самої політичної системи [27,33].

Українська історична наука також вважає селянський повстанський рух опору та Кронштадт одним з основних чинників запровадження непу. Такої думки дотримуються С.Кульчицький [143], О.Ганжа [127, 128], Ю.Котляр [171], Г.Капустян [162] та інші. Доказом такої „селянської аргументації” є збірник архівних документів про соціально-економічну ситуацію в УСРР початку 20-х років [1]. Зокрема, Ю.Котляр зазначає, що перехід від „воєнного комунізму” до непу виявився дуже тривалим (весна 1921 – перша половина 1923 року), що, власне, спровокувало подальше соціальне протистояння [171, с.115]. На переконання О.Мовчан, соціально-економічні конфлікти між найманими робітниками державного сектору і профспілками, які набули гострих форм саме протягом 1920 – 1921 років стали поштовхом до

перегляду взаємин між державою і профспілками, владою і суспільством [202, с.223]. Політико-ідеологічна доцільність проголошення непу, на думку Л.Новохатька, була зумовлена необхідністю збереження союзу робітників і селян, але саме з точки зору більшовицької політичної доктрини союзників партії [211, с.89].

Деякі українські історики розглядають перехід до непу в контексті економічно-господарської необхідності, викликаній повоєнною руїною. Селянське господарство, вважає В.Калініченко, зазнало великих втрат протягом 1914 – 1920 років, а продрозкладка лише поглибила його катастрофічне становище, тому X з'їзд РКП(б) започаткував перехід до нового економічного курсу, проголосивши продподаток і товарно-грошові відносини [161, с.35-36]. Цей курс означав пошук оптимальних форм подолання економічно-господарської руїни, започаткованої більшовицькими експериментами 1917 – 1920 років, невдалої спроби націоналізації промисловості, соціалізації землі, відвертого пограбування селян. Заміна продрозкладки продподатком, на думку Ю.Котляра, „не принесла істотного полегшення” селянам [171, с.121]. Не ідеалізує реформаційної ролі продподатку і В.Лазуренко, оскільки одночасно держава почала здійснювати класовий принцип податкової політики, відтак заможне селянство мусило вдатися до різних форм супротиву [91, с.109].

Отже, українські історики, судячи з низки дисертаційних праць і монографічних досліджень другої половини 90-х років, намагаються критично оцінити перехід від продрозкладки до продподатку, особливо в контексті однієї з ключових ознак непівської перебудови сільського господарства. Проте досі бракує системного дослідження для того, щоб розкрити комплексно переваги і недоліки непу, визначити його справжні перспективи і значення для реформування суспільних відносин.

Політичний аспект запровадження нової економічної політики також є об'єктом дослідження українських істориків, але вивчається не так активно і широко, якщо порівняти з російською історіографією, яка від аналізу

багатопартійності непівського суспільства перейшла до з'ясування сутнісних та функціональних ознак політичної системи влади, взаємної зумовленості економічних реформ і модернізаційних процесів у державно-партійному апараті. Українські історики більше уваги приділяють національно-культурним проблемам (українізація, націоналізм, становище інтелігенції), хоча починають з'являтися дослідження компартійно-державної номенклатури [148], питань „трансформаційного процесу” в суспільстві 20-х років [93] тощо.

Сучасна українська та російська історіографія проблем початкового періоду непу має багато спільного, особливо щодо теорії компромісів влади і суспільства 20-х років минулого сторіччя, критичної оцінки продрозкладки і продподатку, пристосування влади до нових умов, „відступу” і „наступу”, руху опору селян, наслідків руйнівної політики „воєнного комунізму”, а також, самої нової економічної політики.

2.4. Науково-історичні тлумачення періодизації непу

Актуалізація науково-історичної проблематики нової економічної політики зумовлена декількома чинниками: по-перше, специфікою суспільного розвитку, котрий вирізнявся антиподом політико-економічних цінностей більшовицької революції; по-друге, можливою альтернативою непу, по-третє, розмаїттям багатокладності господарських форм приватного підприємництва. Непівська тематика висвітлювалася різножанровою літературою, у працях істориків, економістів, митців. Абревіатура „неп” поступово набувала символу епохи, історичного періоду, не обов'язково претендуючи на уточнення хронологічних рамок її функціонування.

Історики, намагаючись з'ясувати суть та функціональні ознаки нової економічної політики, застосовують загально-цивілізаційний, формаційний, доктринальний, політологічний підходи, не рідко вдаючись або до його ідеалізації, або до заперечення властивої йому системності. З огляду на сказане, важливо встановити періодизацію історичного факту

запровадження, здійснення і скасування непу. Частіше досліджуються інші різноманітні аспекти, а періоди становлення і розвитку залишаються в тіні, що загалом суперечить принципів історизму.

В науковій літературі, яка присвячена власне історіографії історії нової економічної політики, інколи трапляється факт ототожнення періодизації непу з періодизацією його вивчення. Так, у ґрунтовній монографії В.Колесника, В.Коцура та Г.Коцур, що вийшла друком 2002 року [168], знаходимо тлумачення: „Доречно зауважити, що до кінця 1980-х років радянські історики обґрунтовували таку періодизацію непу, яка значною мірою базувалася на усталених у той час у політичному і науковому обігу етапах розвитку радянського суспільства” [168, с.2]. Далі автори називають основні періоди розвитку історичних досліджень непу, не вирізняючи його функціональної специфіки, відтак між історіографічним процесом і конкретним соціально-економічним явищем ставиться знак рівності і навіть зумовленості.

Економічна політика – це насамперед форми і методи досягнення конкретних соціальних та фінансово-господарських завдань. Новизна ж непу полягала в тому, що саме його методи і форми відрізнялися від політики „воєнного комунізму”, хоча щодо стратегії: досягнення суспільно-політичних та фінансово-господарських завдань – історики дискутують. Тому, досліджуючи періодизацію нової економічної політики, ми маємо визначити внутрішню взаємопідпорядкованість форм і методів її запровадження, їх еволюцію та хронологію функціонування. Періодизація ж історіографії непівської проблематики, представлена дисертаційними дослідженнями В.Коцура [277], Г.Коцур [278], як і періодизація непу в Україні, відрізняються об’єктом і предметом дослідження.

Сучасна історична наука, продовжуючи певним чином історіографічну традицію попередніх років, оперує словесним тлумаченням хронології функціонування нової економічної політики. Найпоширенішими визначеннями, які набули ознак сталих виразів в історіографії, є такі: „доба

непу”, „етапи непу”, „злам непу”, „у період непу”, „за часів непу”, „епоха непу” тощо.

Переважна більшість із них фіксує умовність хронологічних меж існування непу, а в працях, автори яких застосовують подібний принцип, не завжди можна зустріти конкретні рамки його функціонування. Наприклад, В.Боечко, досліджуючи історіографію соціально-економічної політики держави в українському селі „періоду непу”, обмежується саме такими рамками її здійснення, але не виокремлює в статті конкретної дати започаткування та скасування нового курсу більшовиків [73]. Натомість він подає розлогу періодизацію вивчення самої проблеми. Абстрагованим виглядає використання терміну „доба непу” і в статті С.Биченко, предметом вивчення якої є фахова кооперація [72], тому що хронологічні рамки нової економічної політики не згадуються.

Дослідник модифікації селянського менталітету Г.Георгізов використовує терміни „за часів непу” та „період непу”. Поставивши за мету „з’ясувати основні напрямки трансформації селянської ментальності в 1921–1928 роках” [77], автор провокує слушне запитання стосовно періодизації: йдеться про неп чи про „трансформацію” ментальності селян у згадані роки ?

Хронологічними рамками „останнього етапу непу”, на переконання Г.Волошкевича, є 1927 – 1929 роки, отже майже три роки його функціонування [74]. На думку В.Лазуренка, перехід до непу стався у березні 1921 року, але невідомо, судячи з його статті [91], коли ця політика завершилася, а точніше: коли звершилася „доба непу”? Важко встановити тривалість „доби непу”, і в статті В.Паскаленка [102], котра стосувалася конкретних проблем соціально-економічного розвитку українського суспільства 20-х років ХХ століття, і ґрунтовно (з теоретичної і фактологічної точок зору) розглянула цю проблему, але упосліджено та умовно визначила хронологічні рамки непу. Часто історики сприймають їх як загально визнану даність, хоча сучасна українська та російська історична

література має доволі суперечливі тлумачення щодо основних етапів розвитку нового економічного курсу більшовиків.

Для ряду дисертаційних досліджень є характерним застосування подвійної періодизації непу, коли одночасно вживаються дата та аббревіатура. Так, у дисертаціях: Ю.Волосника зустрічаємо „здійснення нової економічної політики в 1921 – 1928 роках” [262], у О.Сушка „період непу” також охоплює 1921 – 1928 роки [306], у Ю.Котляра „період нової економічної політики” датований 1921 – 1929 роками [171]. Така паралельна періодизація допустима, але породжує певну тавтологію, яка віддзеркалює усталену в історіографії традицію ототожнення економічної політики з хронологією історичного явища.

Зустрічаються дисертації, в яких узагалі відсутні хронологічні рамки, натомість фігурують терміни – „роки непу”, „період непу”. Така своєрідна періодизація притаманна дисертаційним роботам Ю.Святець [301], В.Лазуренка [282], Л.Непіпенко [292], О.Десятнікова [266], І.Десятнікова [265].

Певна теоретико-методологічна неузгодженість властива формулюванням окремих дисертаційних тем. Йдеться про „політичну культуру” або „трудові відносини” періоду непу, тож терміни, які є складовими різних галузей суспільного життя, об’єднуються єдиним хронологічним і проблемно-тематичним знаменником. Трапляються випадки, коли дослідники використовують весь арсенал умовного визначення хронології нового економічного курсу: „період непу”, „доба непу”, „роки непу” [170].

Російська історіографія також не рідко оперує абстрактними тлумаченнями „період непу”, „епоха непу”, „Росія непівська”, обминаючи датування. Вона фактично визнає економічну політику, яка мала власну специфіку функціонування і систему організаційно-господарських, фінансових, правових заходів, відрізком історії із загальноприйнятою його внутрішньою періодизацією. Інколи дослідники зіставляють політичну

систему і неп, уникаючи періодизації запровадження саме економічної політики, яка є базовою для вживаної аббревіатури, акцентуючи увагу на реформуванні політичної структури влади [27]. Відбувається зміщення акцентів та ототожнення процесів з історичними явищами, які не завжди мали спільного знаменника.

Обґрунтуванню хронологічних рамок запровадження нової економічної політики в УСРР, а також виявленню її особливостей в різних галузях народного господарства присвячені праці С.Кульчицького, опубліковані протягом 90-х років ХХ – на початку ХХІ століття. 1991 року він першим звернув увагу на використання дослідниками самої термінології „нова економічна політика”, „неп”, яку ототожнювали з приватним підприємництвом, концесіонерами, „непманами”, а почасти вбачали в ньому „заміну продрозкладки продподатком” [143]. Вчений зазначає, що неп виявився набором адміністративно-економічних заходів „в інтересах соціалістичного будівництва” [143,с.18].

Нові засади економічної політики, на переконання С.Кульчицького, були викладені вперше Леніним 8 лютого 1921 року на засіданні Політбюро Центрального Комітету Російської Комуністичної Партії більшовиків (ЦК РКП(б)), яке розглянуло питання про заміну продрозкладки на продподаток. Протягом лютого - березня відбувалося обговорення тактики і стратегії нового курсу. Науковець також констатує той факт, що рішення з'їзду партії 15 березня 1921 року „Про заміну розкладки натуральним податком” лише започаткувало політику, названу згодом непом [143]. Отже, ідея переходу до нового економічного курсу визріла на початку лютого 1921 року, набувши політичного оформлення в березні, але вже як конкретна політико-економічна дія – заміна продрозкладки продподатком, не маючи усталеної згодом назви – нова економічна політика. Таке словосполучення Ленін уперше застосував 16 червня 1921 року на Всеросійській продовольчій нараді, дозволивши фактично розвиток торгівлі в усій країні, а не лише „в місцевому господарському обігу” [143, с.20-21].

Початок обговорення самої ідеї переходу до непу С.Кульчицький відносить до першої половини лютого 1921 року [183]. Відправним моментом, котрий пришвидшив проголошення нової економічної політики, він вважає повстання 28 лютого у Кронштадті. Проте воно не було єдиним чинником, що схилив Леніна до запровадження нового курсу. Наприкінці 90-х років, переосмислюючи обставини переходу до непу, вчений називає важливу дату рішення про відмову від реквізицій – січень 1921 року [179].

З'ясовуючи початок нової економічної політики, історики вирізняють дату проголошення і безпосереднього запровадження, а саме конкретної реалізації його функціональних і базових складових. Зокрема, на думку ряду російських істориків, заміна продрозкладки продподатком, ухвалена X з'їздом РКП(б), стала „першим кроком до непу”, а події серпня - вересня 1921 року – черговими, що дозволили вільну торгівлю хлібом [139]. Для російського дослідника М.Єлізарова кронштадтське повстання є апогеєм політичної кризи, виходом із якої став перехід від політики „воєнного комунізму” до непу [35].

Звернемо увагу, що йдеться про перехід, а не про початок реалізації. Заслуговує на увагу періодизація початкового етапу нової економічної політики, запропонована Л.Суворовою. Вона не заперечує існування „вільного приватного ринку” наприкінці 1919 – на початку 1920 року виокремлюючи як „перехідний” – 1921 рік [61]. Якщо визнати існування елементів ринку, то слід піддати сумніву „новизну” непу. Історики часто схиляються взагалі до думки, що більшовики навесні 1921 року використали для порятунку своєї диктатури економічну платформу есерів та меншовиків, розроблену ними в 1919 – 1920 роках [246]. Якщо ж зважити на те, що в лютому 1920 року Л. Троцький запропонував скасувати продрозкладку і запровадити пропорційний податок, то постає питання про „архітектора непу” Леніна.

Отже, періодизація нової економічної політики породжує проблему авторства цієї політики.

Відомий російський історик та історіограф непу В.Дмитренко виокремлює період „вибудови фронту непу” – 1921 та 1922 роки, упродовж яких відбувалося уточнення принципів нового курсу [33]. І.Ісаєв вважає, що у 1922 році загалом виникла „нова господарська система”, а протягом другої половини 1922 – початку 1923 років швидко розвивалися торгівля, податкове законодавство [38, с.16-17]. Селяни, на думку В.Данилова, вимагали скасування продрозкладки ще у 1920 – 1921 роках, тобто до прийняття партійних рішень більшовиків. Але перехід до непу ускладнився руїною і голодом 1921 – 1922 років, котрий затягнувся до 1923 року [3, с.10].

Історіографічний аналіз наукової літератури з питань непу дозволяє стверджувати, що хронологічні рамки початкового етапу нової економічної політики охоплюють 1921 – 1923 роки, хоча в цих межах відбувалися неоднозначно трактовані вченими внутрішні процеси суперечливого перехідного характеру. Наприклад, Є.Гімпельсон виокремлює 1921 – 1923 роки як такі, коли спостерігалася адаптація політичної системи до економічних реформ [27, с.29]. Перетворення, що відбувалися протягом 1921 – 1922 років, мали косметичну спрямованість в галузі політичних відносин, а вже наприкінці 1923 – на початку 1924 років мав місце „наступ на приватний капітал” [129, с.187]. Період 1921 – 1923 років на переконання деяких російських дослідників, є „політичним банкрутством більшовизму” [154], хоча неп усе-таки нівелював соціальну напругу в суспільстві.

Найзагадковішим, на думку В.Данилова, залишається 1923 рік, коли розпочалося повільне відновлення села, незважаючи на існування елементів і технологій продрозкладки [3, с.10]. Дещо іншої точки зору дотримується В.Лельчук: „Практично з 1923 року, ледве проголосивши перехід до нової економічної політики, ледве виголосивши, що це „серйозно і надовго”, партійна і державна влада, яка формувала реальний політичний режим радянської держави, почала губити нову економічну політику” [227, с.71]. Учений мав на увазі психологічний і фінансовий тиск на приватника.

Інші російські історики також підкреслюють суперечливий характер непівської лібералізації суспільства початку 20-х років, посилаючись на політичні репресії, придушення селянських повстань [236, 238]. Криза 1923 року на переконання В.Дмитренка, виявила нову „стадію непу”, „початкову її межу”, яка завершиться у 1927 – 1928 роках [33, с.21]. Однак, судячи зі структури колективної праці, історики вважають 1921 – 1923 роки періодом формування системи нової економічної політики, яка потім переживала деякі внутрішні кризові явища [227]. За визначенням С.Павлюченкова, 1921 рік був для „ленінського керівництва” – „поетапним відступом від рубежів „воєнного комунізму””, що тривав до початку 1922 року. Вчений вважає, що тільки „на старті третього року нової економічної політики” російське село позбулося „голодної катастрофи” [227, с.36].

В українській історіографії непу не особливо акцентується увага на періоді 1921 – 1923 років, хоча дослідники не заперечують початкового етапу формування системи непівської економіки. Зокрема, В.Марочко називає 1921–1923 роки „першою фазою непу” [197, с.159], а для історика О.Сушка ці роки вирізнялися особливим розвитком приватної торгівлі [235, с.82]. Ю.Котляр пише про існування „перехідного періоду від політики „воєнного комунізму” до непу”, зосереджуючись на соціально-економічному розвитку українського села Півдня України у 1921 – 1923 роках [171, с.130]. Український дослідник приватного підприємництва в УСРР 20-х роках М.Олійник пов’язує з 1921 – 1922 роками етап його становлення, а 1923 – 1926 роки вважає апогеєм розвитку [214].

Аналіз наукової літератури з проблем нової економічної політики свідчить про своєрідну пріоритетність уваги до початкового етапу непу (1921–1923 років) та періоду його згортання, особливо в контексті пошуку альтернативи командно-адміністративним технологіям влади. В сучасній історіографії існує мало праць, автори яких виокремлювали б середню часову ланку, тобто своєрідний апогей нової економічної політики.

Автори намагаються інколи ототожнювати успіхи розвитку приватної торгівлі, промисловості, кооперації з відповідними стадіями нової економічної політики, але йдеться про різні площини. Не є вичерпною методика періодизації непу стосовно логіки становлення політичної системи. Разом з тим російські історики (С.Павлюченков, В.Булдаков, В.Теліцин) називають 1924 – 1926 роки „межами непу” [227, с.170]. Для історика-аграрника В.Данилова часом „справжнього непу” виявилися 1925 – 1927 роки протягом яких формувалися ринкові відносини, діяв господарський механізм хлібозаготівель, була нормальна податкова політика [15]. З українських дослідників, які називають 1924 – 1927 роки періодом повноцінного функціонування останнього, слід назвати докторську дисертацію Г.Капустян [272]. Існують і суперечливі тлумачення. Наприклад, Н.Рогаліна вважає, що нова економічна політика поглибила диференціацію селянства, спричинила „пауперизацію села” в 1925 – 1926 роках, а К.Литвак, проаналізувавши листи селян протягом 1924 – 1928 років, висловила думку про непопулярність непу серед селянства [48]. Невдоволення селян податковою політикою впродовж 20-х років відзначають Ю.Котляр [86], В.Лазуренко [91,185].

Завершення нового економічного курсу офіційно ніхто не проголошував, хоча історики пов’язують його з проявами хлібної кризи 1927 року, з „реанімацією „воєнного комунізму” на селі”, запровадженням карткової системи, „надзвичайними заходами”, датуючи „згортання” непу 1928 – 1929 роками [51].

Російський історик С.Павлюченков у вступі до колективної монографії „Россия нэповская” висловив власне бачення скасування нової економічної політики, як де-факто. Підсумовуючи праці попередників, він зазначив, що в історичній літературі поширене датування „зламу” непу січнем 1928 року, коли було запроваджено надзвичайні заходи [227, с.10]. Вчений відзначає факт руйнівних наслідків „надзвичайщини”, яка виразно нагадувала період „воєнного комунізму”, але, незважаючи на певну тотожність, нова політика

„залишила недоторканими важливі ознаки непу”: селянське товарне господарство, „наочні ознаки непу” – приватну торгівлю і промисловість [227, с.11-17]. Такої думки й український історик О.Сушко, котрий вважає, що згортання непу тривало протягом 1928 – 1929 років, маючи асинхронну амплітуду в різних галузях народного господарства [235, с.198-199]. „Враховуючи суперечливе співіснування економічних та адміністративних командних факторів, – наголошує він в авторефераті дисертації, – можна говорити про згортання непу упродовж 1928 – 1929 років, коли ще залишалися десятки тисяч приватно-торгових установ та діяли підприємства приватної торгівлі [306]. Існував і соціально-історичний тип приватних підприємців – непмани [234].

В.Данилов виокремлює та обґрунтовує період „зламу непу” часом – осінь 1927 – осінь 1929 років [15, с.10]. В.Христофоров, А.Сахаров та Т.Севастьянов визнають, що протягом 1927 року відбувалося визрівання кризи непу, зумовлене невдалою ціновою політикою, товарним дефіцитом, страйками, погіршенням міжнародної ситуації [16]. М.Симонов поділяє думку про те, що в 1929 році були остаточно підірвані основи непу [59]. Якщо у 1927 – 28 роках вибухнула чергова криза непу, вважають дослідники А.Боханов, М.Горінов і В.Дмитренко, то в 1928 – 1929 роках спостерігалось „згортання непу на всіх напрямках” [153]. Криза 1923 року на думку В.Дмитренка, показала суперечки нового економічного курсу, її соціально-економічні проблеми, які виявили себе у 1927 – 28 роках [33, с.21].

Наступ держави проти непманів, котрий спостерігався протягом другої половини 20-х років, на переконання Є.Гімпельсона, „завершився рішучим поворотом до „контр-непу” в 1928 році та остаточною відмовою від нової економічної політики наприкінці 1929 року [129, с.437-438]. С.Кульчицький також вважає 1928 – 1929 роки періодом „згортання” нової економічної політики, мотивуючи це запровадженням „надзвичайщини”, і пов'язуючи з кризою хлібозаготівель та поверненням до важелів продрозкладки. Принципово важливим для з'ясування мотиваційних обставин „згортання

непу” є те, що С.Кульчицький використовує термін „скасування”, персоніфікуючи його з іменем Й.Сталіна. Це має важливе науково-теоретичне значення, однак історики констатують початковий етап непу, проголошений партійним з’їздом, але ніхто з них не говорить про політичний факт його офіційного заперечення [143, с.56]. У 1925-1927 роках, як вважає С.Кульчицький, відбувалося „визрівання кінця” непу, виразником чого стали „надзвичайні заходи”, репресії, формування концепції сталінської модернізації [179, с.13-14].

Учасники теоретичного семінару, котрий відбувся в Інституті російської історії РАН у 1994 році (В.Данилов, І.Зеленін, Ю.Мошков, М.Вілцан, М.Івницький, Н.Фігуровська та інші вчені) прийшли до думки, що злам непу відбувся у 1928 – 29 роках [60].

Дослідники аграрних відносин в Україні, зосереджуючись на конкретних соціально-економічних проблемах розвитку, використовують комбінований підхід щодо хронології нової економічної політики. Так, В.Калініченко „період непу” обмежує 1921 – 1929 роками: „від проголошення заміни продрозкладки продподатком, що започаткувало перехід до непу, і до початку суцільної колективізації, що означало остаточну ліквідацію непу” [161, с.4]. На думку Ю.Котляра, „доба нової економічної політики” тривала від 1921 до 1929 року, завершенням її стали хлібозаготівельна кампанія 1927 – 28 років за „воєнно-комуністичними” принципами здійснення, репресії та масова колективізація [171].

Історик українського кооперативного руху В.Марочко виокремлює запровадження нової економічної політики періодом 1921 – 1923 років, коли запрацювали основні складові нового економічного курсу, а його згортання пов’язує з реорганізацією кооперативної системи влітку 1929 року [197, с.140-146]. В дисертації Г.Капустян період непу охоплює 1921–1929 роки, протягом яких відбувалося його запровадження (1921 – 1923), функціонування (1924 – 1927) та згортання, „проголошене соціалістичною реконструкцією, здійсненням сталінської „революції згори”, з її

надзвичайними заходами та завершенням „корінного перелому” (кінець 1927 – 1929 років)” [272].

О.Сушко обмежує хронологічні рамки функціонування непу 1921 – 1928 роками [235], цю думку поділяє й російський вчений Ю.Поляков [48]. Дослідниця приватного підприємництва в Росії С.Петрова, використовуючи термін „ роки непу”, визначає його хронологічними рамками 1921 – 1927 роки [296].

Таким чином, підсумовуючи особливості висвітлення істориками періодизації непу, слід сказати, що в історіографії існує три дати загальних хронологічних рамок функціонування нової економічної політики: 1921 – 1927, 1921 – 1928 та 1921 – 1929 роки. Виокремлюються два ключових її етапи – початковий (1921 – 1923) і завершальний (1928 – 1929). Вони видаються досить аргументованими і науково обґрунтованими [112]. Наприкінці 1927 року фактично відбулося політичне рішення про запровадження так званих „надзвичайних” заходів, тому цілком можливо говорити про початок згортання непу. Протягом 1928 року була реанімована і реалізована система продрозкладки в ході хлібозаготівель, вона зруйнувала хиткий механізм „непівського ренесансу”, що також є аргументом для констатації усунення непу саме 1928 року.

„Рік Великого перелому” (1929), характерний фронтальним переходом до масової колективізації та соціалістичної реконструкції економічних відносин, справді остаточно ліквідував принципи нової економічної політики. Сучасна українська та російська історіографія звернула увагу на функціональні фази непу, про що згадують С.Кульчицький та В.Данилов, виокремлюючи апогей його розвитку – середину 20-х років. Тож приходимо до висновку, що використання умовних тлумачень хронології нового економічного курсу („доба непу”, „період непу”, „роки непу”), особливо без підтвердження конкретними датами, є малопереконливим і не зовсім коректним.

* * *

Таким чином, можемо зробити певні узагальнення.

Сучасна українська історіографія нової економічної політики починає свій відлік з 1990 – 1991 років, коли фактично перестали діяти теоретико-методологічні принципи радянської історичної науки. Вчені з'ясовували переважно сутнісні ознаки нової економічної політики, досліджуючи особливості її здійснення в українському селі. Неп вважали універсальною пізнавальною категорією і водночас системою економічних, адміністративних і політичних заходів. Два підходи вирізняють історичну проблематику непу: його досліджують як об'єкт і як предмет. У зв'язку з цим характерними для більшості досліджень є такі тлумачення: неп в Україні та українське суспільство в умовах непу.

Основними галузями реалізації нової економічної політики, відтак і напрямками науково-історичних досліджень, залишаються: сільське господарство, промисловість, торгівля. Між тим з'явилися й нові пріоритети – повсякденне життя, соціальні відносини, приватне підприємництво, кредитно-банківська справа, соціальні аномалії.

Аграрна проблематика представлена низкою праць з історії кооперативного руху, соціально-економічного розвитку селянських господарств, суспільно-політичних відносин на селі, податкової політики, хлібозаготівель. Фактично досі відсутні праці про особливості господарської діяльності колгоспів і радгоспів в умовах непу. Мало досліджень базових галузевих ознак селянських господарств, за винятком монографій В.Калініченка. Решта дослідників розглядає їх у контексті економічної політики держави, формування в українському суспільстві тоталітарного режиму.

Запровадження принципів непу в промисловості обмежується показом розвитку трестів і, частково, синдикатів, згадками про концесії, розділами про приватне підприємництво у промисловості (О.Сушко) і традиційним висвітленням кредитно-ремісничої промисловості, зі згадкою про „малий

бізнес” (Л. Нізова). Розвідки С.Кульчицького про госпрозрахунок, трестування промисловості, державне регулювання останньої не стали ще предметом його подальших наукових розробок.

Дослідження ринкових відносин періоду непу (А.Диланян, О.Піріг, К.Лобач) відбувається шляхом з’ясування їх складових (діяльність акціонерних товариств, приватної торгівлі, банківської справи), поки що не набули продовження, тому є прогалини у вивченні їх організаційних форм, за галузями економіки та функціями.

За територіально-адміністративним принципом класифікації досліджень непівської проблематики домінує увага до сільського населення, місто вивчають переважно з точки зору соціально-демографічних змін і соціального становища. Фактично відсутні праці про міських непманів, діяльність приватних підприємств у різних галузях економічного життя, не виключаючи і форм дозвілля населення.

Російська історіографія непу протягом першої половини 1990-х років займалася головним чином вивченням так званої альтернативності командно-адміністративній системі, тобто з’ясовувала перспективи непу, його самореалізації у 20-х роках, зіставляючи ринкову економіку та „командну” організацію управління.

Характерною рисою історичних досліджень непу в Росії виявилось суперечливе тлумачення тоталітарної природи політичного режиму періоду нової економічної політики, перенесення ознак тоталітарності на саму економічну політику. Пріоритетним для російських істориків непу стало обґрунтування тези про неадекватність економічних перетворень і принципів та напрямків реформування політичної системи (Є.Гімпельсон). Цей висновок, слід визнати ключовим для системного з’ясування сутності нової економічної політики взагалі. Для російського історіографічного процесу є показовим також періодичне скликання науково-теоретичних конференцій з теоретико-методологічних, функціонально-структурних та політико-економічних аспектів більшовицького „економічного дива”.

Ключовою темою в українській і російській історіографії є й обставини запровадження нової економічної політики. Переважна більшість істориків обмежується політологічною парадигмою стосовно заміни продрозкладки продподатком, хоч і не ідеалізуються особливі переваги натурального податку, власне як і самого непу. Перехід від „воєнного комунізму” до непу історики називають „політичним банкрутством більшовиків”, „капітуляцією державної партії перед селянами” (С.Кульчицький). Неп справді виявився хитросплетеною взаємодією політики та економіки, системою компромісів і поступок, залишивши без змін базові і функціональні ознаки радянської політичної влади. Історики справедливо пишуть про „економічний Брест” як про компроміс влади з суспільством.

Періодизація непу виявилася однією з найсуперечливіших проблем в історіографії. Науково-історична література фіксує переважно два ключових періоди – запровадження і згортання нової економічної політики. Перший, на переконання більшості істориків, тривав протягом 1921 – 1923 років, останній припадає на 1928 – 1929 роки. Середина непу, яку російський історик-аграрник В.Данилов називає „справжніми роками непу”, охоплює 1924 – 1927 роки. Історики, між тим, припускають існування „автономного непу” в роки „воєнного комунізму,” коли виявилися елементи приватної промисловості, торгівлі, „вільного ринку”. Виокремлюється і „перехідний період”, котрий припадає на березень–вересень 1921 року (С.Кульчицький) або 1921 – 1922 роки (В.Дмитренко).

Загальні хронологічні рамки виглядають розмаїто: 1921 – 1927, 1921 – 1928, 1921 – 1929 роки, але майже всі підкреслюють, що час згортання нової економічної політики припадає на 1928 – 1929 роки. Викликає закономірний сумнів і доцільність подвійної хронології, та визначень – „роки непу”, „доба непу”, „період непу”, „епоха непу”.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ ЗДІЙСНЕННЯ НЕПУ

Історіографічний процес є адекватним віддзеркаленням науково-історичних досліджень, хоча вирізняється специфічними методами аналізу літератури та логікою пізнання. Він дозволяє виявити концептуальні і фактологічні аспекти сучасної історичної науки, дати об'єктивну оцінку її стану розвитку.

Сучасна українська та російська історіографія історії запровадження, здійснення і згорання нової економічної політики, ініційованої партією і радянською державою на теренах УСРР та РСФРР, судячи з її теоретико-методологічних засад, суттєво відрізняється від попередніх років, але з багатьох питань неписької економіки має чимало спільного. Трансформація суспільного життя, яка сталася в Україні і Росії протягом першої половини 90-х років минулого сторіччя, на думку істориків, позначилася на світоглядних та проблемно-тематичних підвалинах суспільних наук [115].

Переосмисленню підлягають майже всі періоди історії, у тому числі і „доба” непу. Ми попередньо уже з'ясували, що стосовно висвітлення соціально-економічних та політичних відносин в суспільстві 20-х років застосовувалися цивілізаційні, формаційні, доктринальні, політологічні принципи пізнання самотності функціонування нової економічної політики, але існує специфіка її здійснення в сільському господарстві, промисловості, торгівлі і в суспільно-політичній галузі. У зв'язку з цим важливо простежити особливості історичних досліджень запровадження непу в кожній з перелічених галузей економічного життя суспільства, виявити їх спільні і відмінні теоретичні засади, джерельну базу, проблемно-тематичну структуру праць, пріоритети суспільних наук, їх досягнення та недоліки.

Об'єктом нашого історіографічного дослідження є загалом історіографічний процес в Україні та Росії стосовно економічних та

суспільно-політичних проблем здійснення нової економічної політики, а предметом – висвітлення історичною наукою особливостей функціонування складових непу в аграрному секторі, визначення стану наукової розробки теоретичних та історичних основ кооперативного руху, становлення системи приватного підприємництва в промисловості і торгівлі, банківсько-кредитній справі, а також з'ясування основних тенденцій дослідження політичної системи суспільства, яке відчуло вплив економічного лібералізму, але залишалося у полоні основних засад воєнно-комуністичної ідеології.

Для того, щоб осягнути весь історіографічний процес, а також виявити його специфіку в Україні та Росії, нами обрано таку методику висвітлення: спочатку розглядається фактологічна та методологічна база української історіографії за проблемно-тематичним принципом, а далі – російської, зіставляючи їхні концептуальні сторони і пріоритети.

3.1. Вивчення основних етапів реалізації непу в аграрному секторі

Дотримуючись хронологічного принципу і проблемно-тематичного методу, спробуємо простежити особливості вивчення соціально-економічного розвитку селянських господарств та сільськогосподарського виробництва загалом. На початку 1990-х років, коли відбувся демонтаж радянської політичної системи, виник своєрідний вакуум у дослідженнях ключових проблем аграрної історії. Виходили праці вчених, які започаткували вивчення соціальної історії ще у 80-х роках ХХ сторіччя. Так, С.Лях присвятив низку наукових розвідок проблемам застосування найманої праці, з'ясуванню чисельного та соціально-професійного складу робітників радгоспів і наймитів у селянських господарствах. В одному з підрозділів автор показує організаційно-правовий механізм використання найманої праці в аграрному секторі періоду непу. Дослідник виокремлює „процес соціального розшарування в українському селі в умовах непу”, „експлуатацію найманих робітників дрібно-капіталістичними господарствами”, землезабезпечення, оснащення реманентом, забезпечення

худобою, аграрне перенаселення [192]. Середовищем, яке рекрутувало наймитів, були переважно бідняцькі господарства, а стимулами і мотивами – матеріальна скрута, бажання покращити економічне становище. Скасування продрозкладки і перехід до продподатку, на думку С.Ляха, стимулювали зростання посівних площ, відтак зумовили попит на робочу силу [192, с.15].

Однак, голод 1921 року загальмував економічні фактори найму, оскільки поглибилася натуралізація сільськогосподарського виробництва. Криза 1923 року („ножиці цін”) і неврожаї 1924 та 1928 років також зменшували попит на робочі руки. Висновок ученого про стимулюючий вплив продподатку на зростання посівних площ і (як наслідок) широкого застосування найманої робочої сили зводиться до формулювання соціально-економічного аспекту класичної для радянської і пострадянської історіографії формули непу: скасування продрозкладки і заміна її продподатком. Скасування виявилось не формальним, хоча і доволі суперечливим, проте мало перспективу і, головне, створювало альтернативу „воєнному комунізму”.

У дисертації, яку С.Лях захистив у 1991 році [287, с.23], підкреслювалася конструктивна роль соціального інституту наймитства для розвитку продуктивних сил сільського господарства. Між тим, визначення соціального прошарку непівського суспільства, до якого належали наймити, як „аграрного загону робітничого класу” або „сільськогосподарського пролетаріату” видається нам дещо суперечливим. Адже наймитами, судячи з монографії і дисертації С.Ляха, були селяни, які мали господарство, землю, тобто володіли засобами виробництва, відтак не відповідали класичному для марксистської методології визначенню класів і соціальних груп за майновою ознакою.

Тезу про взаємозв’язок розміру посівних площ з активізацією найму робочої сили відслідковує В.Калініченко, але поза непівським чинником впливу, а лише в контексті аграрного перенаселення, економічного розвитку

селянських господарств. Чим заможніше господарство, зазначав автор, тим краще воно забезпечувалося робочою силою [161, с.94].

Соціальний аспект найманої робочої сили, характерний для радянської історіографії 80-х років, фактично ігнорувався історичною наукою протягом 90-х років, крім згаданих праць С.Ляха. В 1993 році була захищена кандидатська дисертація Ю.Святцем про соціально-економічну типологізацію селянських господарств у роки непу [301], але вона стосувалася не історії, а джерелознавства, методології дослідження вибіркового статистичного перепису селянських господарств. Ця робота не викликала поштовху до відповідних історичних досліджень. До проблематики наймитства у роки непу повернулися лише на початку XXI століття. Так, О.Десятніков, розкриваючи еволюцію трудових відносин на селі, фактично присвятив три розділи дисертації винятково питанням найму в сільському господарстві. Він розглядає особливості використання найманої робочої сили селянськими господарствами, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, чисельність і структуру наймитства, їх умови праці та побуту, соціально-економічне становище робітників радгоспів [266]. Попит одноосібних селянських господарств на найману працю, виходячи з результатів дисертаційного дослідження О.Десятнікова, зумовив перехід до ринкових засад непу, селянське підприємництво, збільшення посівних площ та удосконалення агрокультури, але „у сільському господарстві доби непу слід відрізнити найм вимушений від найму підприємницького” [266, с.10]. Хоча найм завжди вимушений, проте стимулом до нього є різні потреби – соціальні, економічні, споживчі. „Перший був зумовлений відсутністю необхідної кількості робітників у господарстві, – зазначає О.Десятніков, – другий – потребами товарного виробництва у робочій силі. Вимушений найом був характерним, як правило, для господарств нижчих посівних груп, що не мали або дорослих чоловіків, або робочої худоби чи інвентарю. До підприємницького найму вдавалися в основному заможні та частина середняцьких господарств, які володіли та орендували значні земельні площі,

вирощуючи продукцію для продажу на ринку” [266, с.11]. І перший, і другий, на нашу думку, були зумовлені соціально-економічними факторами, досягнення ж О.Десятнікова полягає в тому, що він звернув увагу саме на цю обставину. Будь-яке дрібнотоварне виробництво, а селянське господарство періоду непу мало всі його ознаки, прагнуло прибутку, тому „домінування найму підприємницького” є позитивним фактором розвитку селянської економіки.

Малодослідженим сьогодні залишається соціальний аспект використання найманих робітників на приватних промислових підприємствах – ценової і кустарно-ремісної промисловості. Частково цієї проблеми торкнувся М.Олійник, досліджуючи діяльність приватних виробництв і систему соціального захисту працюючих [214], а також О.Сушко, виокремивши чисельний склад та соціальний облік найманих робітників приватних підприємств [234,62]. Загалом праці С.Ляха, О.Десятнікова, М.Олійника, О.Сушка, частково О.Мовчан (про „соціально-захисну діяльність радянських профспілок” [202], Б.Андрусишина (про соціальну політику державних органів [114]) стосувалися важливого компоненту непу – ринку робочої сили.

Селянське господарство в Україні періоду нової економічної політики сучасна українська історіографія досліджує головним чином у контексті формування тоталітарного суспільства, хоча є монографічні і дисертаційні праці з конкретних соціально-економічних проблем. До них слід віднести наукові розробки В.Калініченка. Його перша монографія стосувалася селянського господарства України до колгоспного періоду, хоча її перший розділ „Перехід до непу і селянське господарство” підкреслює особливості впливу нової економічної політики на розвиток ключових галузей сільськогосподарського виробництва [160]. „Щоб дати соціально-економічну характеристику індивідуального селянського господарства України в до колгоспний період, – наголосив В.Калініченко, – потрібно звернути увагу на

його функціонування в умовах нової економічної політики, коли воно розкрило свої потенціальні можливості” [160, с.6].

Перелік проблем, які автор обрав для дослідження, стосувався соціально-демографічної ситуації, селянського землекористування, ключових галузей сільського господарства (землеробства, тваринництва), забезпечення реманентом. Наступна монографія В.Калініченка, опублікована ним у 1997 році [161], була присвячена „вивченню досвіду індивідуального селянського господарства в період непу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні” [161, с.3]. Обидві праці повертали традицію історико-економічних досліджень селянських господарств, яку започаткували вчені-економісти і статисти в 20-х роках ХХ століття. Необхідно зазначити, що в українській історіографії, від 30-х до 80-х років включно не з’являлося ґрунтовного дослідження соціально-економічних проблем розвитку селянських господарств, хоча їх розглядали в контексті колгоспного і радгоспного будівництва, розвитку соціально-класової структури радянського суспільства. Тоді як російська історіографія була представлена двома ґрунтовними монографіями В.Данилова [144, 145], монографія В.Калініченка об’єднала соціальні відносини і організаційно-виробничі, тобто чимось нагадувала проблемно-тематичну структуру праць першого: населення, землекористування, господарство, соціальні відносини.

В.Калініченко не ідеалізує неп та його роль у розвитку сільського господарства, яке мало внутрішній потенціал розвитку. Він вважає, що саме з кінця 1924 – початку 1925 року „у країні почалося здійснення нового курсу, що передбачав рішучу відмову від воєнно-комуністичних методів керівництва на селі” [161, с.63]. Цікавим є його тлумачення діяльності місцевих активістів і парт-номенклатурників, які чинили опір принципам непу, захищаючи адміністративно-командні методи керівництва. „Адепти воєнно-комуністичної, командно-адміністративної системи господарювання ні в що не ставили основні принципи нормального розвитку сільського господарства, – наголошував В.Калініченко у монографії, – принципи

свободи господарської ініціативи і діяльності, максимально можливого врахування приватних інтересів селянського господарства, принцип правової гарантії господарської діяльності селянина, принцип розумного оподаткування і принцип справедливого співвідношення цін на сільськогосподарську і промислову продукцію” [161, с.65]. Він переконаний, що кризу 1923 року ініціювали прибічники адміністративно-командної системи, щоб „порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу” [161, с.66]. Таке тлумачення причин кризи є оригінальним, яке вирізняється новизною в історіографії нової економічної політики, у тому числі і російської. Автор весь час посилається на ґрунтовні статистичні дані, а також оперативні відомості Наркомзему УСРР – установи, яка переймалася розвитком сільського господарства. До речі, в історіографії аграрних відносин є єдина дисертація про діяльність Наркомзему УСРР у 1921 – 1927 роках, автор якої у 1993 році звернув увагу на конструктивну роботу цього ключового наркомату, котрий сприяв „зміцненню фермерського типу господарювання” [302].

Соціально-економічні пріоритети висвітлення розвитку селянських господарств характерні для дисертаційного дослідження В.Лазуренка про „заможне селянство в умовах непу” [282]. Визначення заможності селян побудоване на статистично-економічних методиках 20-х років, орієнтованих переважно на виявлення соціально-економічних ознак об’єктів оподаткування. З’ясовуючи ставлення влади до заможних селян, учений зазначає, що „в роки непу курс на ліквідацію заможних груп села став превалюючим” [282, с.12], особливо в 1925 – 1927 роках – на „економічне підкорення”. У монографії В.Лазуренка, яка вийшла в 2003 році [185], два розділи стосувалися соціально-економічного визначення заможності селянських господарств „в добу непу” і ставлення до них влади. Він досліджував також і здійснення податкової політики, але з точки зору фінансово-економічного обмеження заможних селянських дворів [91].

Політико-економічний принцип науково-історичного аналізу відносин в українському селі південних регіонів 1921 – 1929 років притаманний загалом ґрунтовній монографії Ю.Котляра. Нова економічна політика, яка, судячи зі змісту і структури роботи, поділена на два періоди (1921 – 1926 та 1927 – 1929 роки.), розглядається на тлі „зародження тоталітарного режиму” у селі та фінансово-економічного обмеження селянських господарств [171]. Ми вже відзначали підрозділ його монографії про перехід від „воєнного комунізму” до непу, котрий тривав протягом 1921 – 1923 років. Дослідник показав регіональний аспект здійснення економічної політики радянської держави у сільському господарстві Півдня України, зосереджуючись на ключових галузях – землеробстві, тваринництві, формах селянського землекористування, використанні хлібозаготівельної кризи 1927 – 28 років.

Знаковою подією, яка розчистила ґрунт для реалізації принципу непу на селі, Ю.Котляр вважає заміну продрозкладки натуральним податком, але додає й інші економічно-організаційні фактори – новий землеустрій, оренду землі, використання найманої праці. Так, оренда землі, на його переконання, сприяла „відродженню ринкових відносин на селі” [171]. Вона була виразником ринкових відносин, тому що земля не стала товаром, а до оренди інколи вдавалися задля поліпшення матеріальних умов, повернення боргів тощо. „Економічні умови, створені непом, дали можливість сільському господарству у „відбудовний період” завершити відновлення. У 1925 році розмір посівних смуг досяг у середньому довоєнного рівня”, – вважає вчений [171, с.152]. На його думку 1923–1927 років виявилися найсприятливішими для сільських господарств, оскільки аграрна валова продукція країни зросла майже удвічі [171, с.153]. Йдеться й про те, що існував відбудовчий період до 1925 року, хоча є суперечливим критерій його завершеності – збільшення посівних площ. Адже залишалася без змін урожайність зернових культур, а їх валовий збір та особливо товарна частина, судячи з останніх досліджень [195], не досягли довоєнного рівня.

Дві монографічні праці: особиста – О. Ганжі [127] та колективна [233], підготовлені в Інституті історії України, стосувалися непу в українському селі, хоча в них відсутні розділи з проблем розвитку базових галузей сільського господарства. Вони написані в контексті становлення тоталітаризму, тому у розділі роботи О.Ганжі „Економічна політика режиму щодо селянства в роки непу” висвітлено податкову і хлібозаготівельну програму, спрямовану на державне регулювання сільськогосподарського виробництва, обмеження приватного сектору.

Українське село періоду нової економічної політики (голод 1921 – 1923 років, соціально-економічний уклад життя, селянська кооперація, хлібозаготівлі) виокремлено розділом колективної монографії про голод 1932 – 1933 років. Автори підрозділів О.Мовчан, В.Марочко, Л.Гриневич [136] не ідеалізують „непівського ренесансу”, хоча підкреслюють потенційні можливості непу, які не витримали конкуренції з рештками воєнно-комуністичної ідеології та командно-адміністративної системи тоталітарного типу. Стосовно ж голоду 1921 – 1923 років українські історики ще на початку 90-х років свідчили про його штучне походження. Зокрема, про це йшлося у передмові С.Кульчицького до збірника архівних документів [1], у його монографії [179], а також у статті О.Мовчан [201]. Їхні розвідки показали суперечливість економічної політики початку 20-х років, штучність голоду, зумовленого існуванням продрозкладки, реквізиціями хліба.

Ґрунтовністю, а також проблемно-тематичною спрямованістю вирізняються наукові праці істориків-аграрників, підготовлені співробітниками Науково-дослідного інституту селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. На базі інституту і наукового товариства істориків-аграрників формується і розвивається відповідний напрямок в історіографії. Його представляють не лише відомі в Україні та поза нею історики, а також молода генерація дослідників аграрної історії, яка займається конкретними проблемами: Ю.Святець (вибіркові переписи, регіональні аспекти сільського господарства, соціально-економічні

фактори його розвитку) [104, 105, 106, 301], О.Десятніков (наймана праця, чисельність наймитів, оплата їх праці) [78, 79, 80, 266], В.Паскаленко (соціально-економічний тип заможного селянства) [102], Т.Малеева (кустарні промисли селян) [92], С.Корновенко (податкова і хлібозаготівельна політика) [42, 43, 170, 275]. Так, досліджуючи податкову політику 20-х років в Україні, С.Корновенко та В.Лазуренко виокремлюють її визискову спрямованість стосовно селянських господарств [170], такої ж думки і дослідниця Т.Козацька [167].

Хлібозаготівлі в Україні, як складова економічної політики радянської держави, також стали предметом наукових досліджень, хоча донедавна ця проблема не викликала зацікавлення. У 1992 році була захищена одна з перших дисертацій на тему державної хлібозаготівельної політики у 1926 – 1929 роках [303]. Три розділи роботи (особливості регулювання хлібного ринку, хлібозаготівельна криза 1927 – 28 років, „воєнно-комуністичний” характер хлібозаготівельної політики 1928 – 29 років) розкривають авторську концепцію непу, її складові принагідно до ринку зернової продукції. На думку А.Морозова та С.Корновенка, державні хлібозаготівлі у 1924 – 1929 роках „проводилися в економічних умовах, максимально наближених до ринкових” [97, с.61]. Вони розглядають переважно організаційно-фінансове забезпечення хлібозаготівельних кампаній, спираючись на статистику, зазначають їх анти-селянський характер” [97, с.75].

Причин виникнення хлібозаготівельної кризи торкнувся В.Саричев, з’ясовуючи проблеми взаємовідносин держави і селянства. До чинників, які спричинили її, віднесено: монопольне встановлення непомірно низьких цін на сільгосппродукцію, відсутність державних стратегічних запасів, перекося експортної торгівлі, чутки про війну [300, с.11]. Висвітлено механізм запровадження „надзвичайних заходів” та реакція селян на „воєнно-комуністичні” методи хлібозаготівель.

В.Марочко шукає витоки зернової проблеми у деструктивних діях радянського режиму, які призвели до ліквідації поміщицького

землеволодіння і економічного обмеження фермерських селянських господарств, що негативно вплинуло на структуру і ринок зерна [195]. Надзвичайні методи хлібозаготівель показала Л.Гриневич [141]. Нею підкреслюються не лише руйнівні наслідки господарської політики, а й безальтернативність непу в умовах владного терору. Аналізуючи російські збірники документів про трагедію селян, Г.Капустян приходиться до висновку, що хлібозаготівлі 1928 – 1929 років довершили „злам непу” [41]. На нашу думку, дещо ідеалізує вплив непу на позитивний розвиток селянства Л.Лехан [285], ототожнюючи економічну політику з внутрішніми можливостями сільськогосподарського виробництва.

Сучасна російська історіографія аграрних відносин 20-х років минулого сторіччя представлена іменами відомих істориків В.Данилова, В.Дмитренка, С.Павлюченкова, Є.Гімпельсона, І.Орлова, В.Теліцина. Вони вирізняються оригінальними підходами, оцінками і досвідом вивчення. Російська історична наука нині зосереджується переважно на теоретичних та суспільно-політичних тлумаченнях непу в контексті розвитку суспільства, взаємодії політики та ідеології, перспектив системного вивчення останнього, повсякденності, ринкових відносин.

На початку 90-х років переважна більшість праць російських істориків із політико-економічної проблематики 20-х років балансувала на різних аспектах протистояння непівської ринкової та командно-адміністративної економіки. Такі концептуальні засади відображені в розділі книги „Історія радянського суспільства” про неп, автором якого був В.Дмитренко [33]. Він виокремлює 1921-й рік, котрий давав надію на „докорінний перелом на господарському фронті”, тому що „розкладка” дала більше хліба, ніж у минулому році, хоча прорахунки „господарських органів” загострили ситуацію. „Але головним було не те, – наголошував В.Дмитренко, – що селяни трирічною системою „воєнно-комуністичних” заходів утратили інтерес до розширення свого господарства. Селянські думки і плани, пов’язані з відновленням виробництва та покращенням споживання, були

спрямовані на побудову більш раціональних, взаємовигідних відносин між містом і селом” [33, с.11].

Аналізуючи промову Леніна „Про заміну розкладки натуральним податком”, учений, на наш погляд, дещо переоцінив її системний вплив, назвавши „аргументованою комплексною програмою перебудови економічних відносин міста і села” [33, с.12]. Вона передбачала „заміну розкладки податком, дозвіл свободи товарообміну, оздоровлення фінансів, зміну кооперативної політики” [33]. Бажання Леніна зберегти так званий союз робітничого класу і селянства відповідала програмним положенням РКП(б), а не реальним взаєминам між ними. Відчувається доктринальний підхід автора до тлумачення тактики і стратегії непу, базуючись на висловлюваннях Леніна, на теоретико-методологічних засадах радянської історичної науки щодо подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом.

Українські та деякі російські історики ставляться до початкового етапу нової економічної політики значно критичніше, ніж В.Дмитренко, підкреслюючи еволюцію воєнно-комуністичної системи, принципи якої збереглися протягом 1921 – 1923 років, а сама ідеологія успішно адаптувалася до умов непу. У зв’язку з цим більш конкретно та конструктивнішою є думка Є.Гімпельсона про визнання „партійними групами тимчасового характеру непу” [129, с.76, 78]. Можна погодитись із твердженням російського історика також стосовно того, що суть непу становила не декларована більшовиками „змичка” між містом і селом, а державна політика узгодження корпоративних інтересів партії і приватного сектора [129, с.320].

Мало аргументованим видається пояснення кризи 1923 року, яке запропонував В.Дмитренко у 1990 році: селянство не купувало промислової продукції, а в 1925 році „притримало хліб”, маючи „інші джерела доходів (за рахунок технічних культур, тваринництва, відходництва” [33, с.16]. Глибше аргументована думка українського історика - аграрника В.Калініченка: криза

1923 року, крім об'єктивних причин, була ініційована самим урядом – прибічниками командного, а не ринкового методу управління економікою [161, с.63].

Група російських дослідників на початку 90-х років обстоювала думку про те, що в роки непу внаслідок застосування „командно-розподільної системи господарювання” спостерігався спад сільськогосподарського виробництва, збідніння селянських господарств, їхнє невдоволення останнім (Н.Рогаліна, К.Литвак, Н.Носова) [48]. Є.Гімпельсон також вважає, що в сільському господарстві країни не існувало „єдиної економічної системи”, а перспективи розвитку селянства він пов'язував з кооперацією та фермерством [67].

Аналіз матеріалів наукових конференцій з проблем нової економічної політики, які проходили в Росії засвідчує відносний спад інтересу істориків до аграрної тематики, натомість виросла зацікавленість суспільно-політичними аспектами. Колектив авторів (М.Горінов, В.Дмитренко, В.Данилов) у книзі про перспективи „соціалізму ненівського” не так критично висловлюється щодо непу, бо автори вважають скасування продрозкладки лише його першим кроком, адже відбудовчий період економіки завершився наприкінці 20-х років [139, с.58]. Невівська модель господарювання, на їхню думку, була варіантом змішаної економіки. Тому до перехідних заходів становлення нової економічної політики треба відносити продподаток, як це робить Л.Суворова [61, с.94].

До сучасних істориків непу в аграрному секторі 20-х років належить російський вчений В.Теліцин. Він є автором трьох розділів колективної монографії „Россия нэповская”, які тематично стосуються сільського господарства, а хронологічно охоплюють три періоди – 1921 – 1923, 1924 – 1926, 1927 – 1929 роки. Висвітлюючи „відбудову сільського господарства”, історик виокремлює сприятливу для ініціаторів нового курсу ситуацію, коли селяни вимагали кардинальних змін. Держава заволоділа монопольним правом ціноутворення хлібних продуктів, унесла зміни до податкового

законодавства, але на початку 20-х років не сталося зростання посівних площ, хоча в 1922 році виробництво зерна у країні суттєво збільшилося. З другої половини 1922 року на переконання В.Теліцина, були законодавчо скасовані обмеження на свободу селян щодо реалізації лишків зернової продукції, а в 1922 – 1923 роках їм ніхто не забороняв продавати хліб [236, с.94].

Зауважимо, що селянам бракувало товарної частки хліба, особливо після виконання ними продподатку, відтак не слабкість заготівельного апарату стримувала розвиток хлібного ринку. Скасування права приватної власності на землю, як слушно зауважує В.Теліцин, унеможливило розвиток справжнього ринку землі, а перевищення розміру продподатку обсягів продрозкладки та загалом класова спрямованість податкової політики не сприяли швидкому відновленню продуктивних сил сільського господарства. Разом із тим, вважає вчений, перехід до непу створював сприятливі умови для зміцнення селянських господарств, але далеко не кожного. У зв'язку з цим оренда землі не була елементом ринку, а швидше засобом виживання без реманентних господарств. Висновок історика В.Теліцина оптимістичний: на початку непу відбувалося „господарське відродження селянського господарства” [236, с.116]. Середина 20-х років минулого століття, на переконання вченого, виявилася для селянських господарств мало перспективною, тому що державні органи стримували їх розвиток, боячись реставрації буржуазії. Податкові органи переймалися не лише стягненням податку, а також своєю соціально-економічною типологізацією заможних селян – суб'єктів оподаткування. Хлібозаготівельні органи навесні 1926 року почали запроваджувати адміністративні методи регулювання цін, а податкові – підняли ставки сільськогосподарського податку на всі галузі та види продукції, відтак зменшувалася товарна її частина у селянських господарствах [237, с.117].

На цю ж обставину звертає увагу російський дослідник державного регулювання хлібного ринку В.Ільїних [151]. Згорання непу розпочалося з

подолання хлібної кризи, яка загострила соціально-політичні процеси в країні, а також з форсування фінансових надходжень шляхом адміністративного втручання в економічне життя суспільства, подвоєння податкового тиску на селян, конфіскації в них хліба та іншої продукції, ліквідації заможних господарств. Суспільство, на думку В.Теліцина, не лише позбулося перспектив непу, а й зазнало від „реанімації „воєнного комунізму”” в 1928 – 1929 роках колосальних соціально-економічних втрат [238].

Авторитетним ученим у галузі історії аграрних відносин ХХ століття, особливо періоду 20 – 30-х років, був В.Данилов (помер у 2004 році) [54]. Він був визнаним спеціалістом з соціальної історії, аграрного розвитку, джерелознавства, історіографії, краєзнавства. Дискутуючи із зарубіжними колегами з питань економічного розвитку СРСР, В.Данилов зіставляв погляди М.Бухаріна і Л.Троцького стосовно „ринкової концепції” суспільних відносин, віддаючи перевагу останньому за його послідовність. Не загроза війни спричинила „злам непу”, а хлібозаготівельна криза [30, с.90, 95].

Надзвичайні заходи, вважають автори колективної монографії з історії Росії ХХ століття [153, с.259], не лише зламали „традиції непу”, а й витворили нову суспільну систему. Погляди, висновки та оцінки В.Данилова вирізнялися завжди ґрунтовним аналізом статистики, архівних джерел. Спростовуючи концепцію Ш.Мерля про ідеальну структуру хлібного ринку в СРСР у 20-х роках, В.Данилов зазначає, що тоді лише 20% селянських господарств мали виразні ознаки товарних, які давали до 40% реалізованого на ринку хліба [60, с.102]. Селянам загрожувала не пролетаризація, а пауперизація, яка торкнулася 30 – 40% селянських господарств [60, с.103]. Неп не розкрив свого потенціалу, тому що завадила „сталінська політика, заснована на концентрації влади в руках однієї людини” [56].

Зараз виявляється основна вада сучасних історичних досліджень: ототожнення політики, якою був більшовицький неп, з конкретними економічними явищами. Політика, як її бачив Ленін, виявилася набагато

радикальнішою, ніж передбачали її творці. Вона розкрила свої переваги у розвитку кооперації і приватного підприємництва, а також у показниках сільськогосподарського виробництва, проте її поступальний і широкомасштабний вплив стримувала сама політична система, яка залишилась без суттєвих змін. Безумовно, існували й інші чинники, про які вже згадувалося нами, в тому числі і невдоволення селян. У 2000 році В.Данилов сам стверджував, що протягом 1923-24 років застосовувалися репресії проти неплатників податку [15, с.10]. У п'ятому розділі колективної монографії „Історія радянського суспільства. Короткий нарис” він показав соціально-економічний розвиток селянських господарств другої половини 20-х років [31]. Дослідження написане в 1990 році, але вже тоді вчений висловив сумнів стосовно ренесансу сільськогосподарського виробництва протягом 1922 – 1925 років. „Це типовий випадок, – наголошував учений, – коли люди, не задоволені сучасним, починають ідеалізувати минуле. Темпи підйому сільського господарства у 1922 – 1923 роках дійсно були вражаючими, однак це були темпи відбудовчого процесу, відліком якого була сама найнижча позиція” [157, с.8].

Рівень розвитку зернового господарства і технічних культур вирізнявся нестабільністю і протягом другої половини 20-х років. Автор висвітлює суперечливі моменти соціально-економічного розвитку села періоду непу, наголошуючи на класовому розшаруванні селян, стихійному „товарно-капіталістичному” розвитку.

Надзвичайні методи ускладнили ситуацію в суспільстві. Їх детальний і всебічний аналіз здійснено у п'ятитомному виданні повних стенограм пленумів ЦК ВКП(б), опублікованих за безпосередньої участі В.Данилова. У передмові до першого тому вчений говорить, що саме 1924 – 1927 роки були для села „дійсно роками непу”, а він забезпечував насамперед відбудову сільськогосподарського виробництва [3, с.6]. Такий висновок принципово важливий для з'ясування концепції самого непу і його тактико-стратегічних завдань. „хлібний чинник” відіграв ключову роль у виникненні кризи восени

1927 року, але не єдину, тому що діяла низка об'єктивних і суб'єктивних факторів. „Несумісність непу, – наголошував він у передмові до другого тому видання, – основою якого стала ринкова економіка, і „надзвичайні заходи”, призвела не лише до руйнування товарообміну, але і самого виробництва” [4, с.8].

Восени 1928 року наслідки „надзвичайщини” виявилися очевидними: відбулася ліквідація основ непу [5, с.7]. Друкуючи стенограму листопадового 1929 року пленуму ЦК ВКП(б), В.Данилов прокоментував зміст суперечок Бухаріна і Сталіна: „за дискусіями про неп, які, між іншим, уже задовго до листопадового пленуму не справляли ніякого впливу на реальний хід подій, була підведена риска під „непівськими часами” [7, с.14]. Нова економічна політика відходила у минуле, поступившись адміністративно-командній системі.

3.2. Історико-теоретичні концепції розвитку селянської кооперації

Теорія та історія кооперативного руху в Україні другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття особливо 20-х років давно приваблювала дослідників. Історіографія проблеми налічує десятки монографій і дисертаційних праць, які висвітлюють основні організаційні форми кооперації, її роль і місце в соціально-економічному розвитку суспільства, але вони віддзеркалюють переважно становлення і функціонування самої кооперативної системи. Історико-фактологічний аспект формування кооперації, судячи з аналізу наукової літератури, домінує над теоретико-методологічним, тому що історіографія історії кооперації є відносно молодою дисципліною. Вона почала формуватися наприкінці 80-х – протягом 90-х років ХХ століття, зосереджуючись на особливостях розвитку конкретних видів кооперації – сільськогосподарської, споживчої, кредитної, кустарно-промислової.

Наріжним каменем концептуальних основ радянської історіографії непу був так званий „ленінський кооперативний план”, хоча сам Ленін його не мав, вишукуючи ті моменти в теорії кооперації відомих учених 20-х років, які відповідали б його політологічній моделі зміцнення економічних засад соціалізму. Його вважали методологічною базою вивчення аграрних перетворень в СРСР, ключовою темою соціально-економічних відносин у 20-х роках ХХ століття.

Навіть на початку 90-х років, коли історики сміливо писали і говорили про трагічні наслідки сталінської модернізації сільського господарства, ленінські політологічні концепції розвитку соціалізму залишалися для багатьох дослідників методологічною основою. Так, упорядники збірника документів і матеріалів про кооперативно-колгоспне будівництво в СРСР, а це відомі російські вчені-аграрники – І.Волков, В.Данилов, І.Зеленін, М.Івницький, Ю.Мошков, В.Кабанов, відхиляли будь-яку тотожність „сталінської колективізації” з „ленінськими поглядами на роль кооперації в будівництві соціалізму, з реальними досягненнями кооперування населення і справжнім рухом країни до соціалізму в умовах непу” [169, с.3].

Ленін мав досвід запровадження примусової колективізації до нової економічної політики, не кажучи вже про саму концепцію політики „воєнного комунізму”, відтак для пізнання істини варто зіставляти політичні принципи більшовицької моделі соціалізму з теорією кооперації, тоді стане прозорішим висвітлення перспектив кооперативних форм господарювання. Спроба упорядників згаданого збірника ототожнити колективізацію і кооперацію, показати колгоспи та кооперативи, як дві складові єдиного „загально-кооперативного будівництва”, не витримує критики. За природою і значенням вони суттєво відрізнялися, тому що кооператив, навіть виробничо-збутовий, не усуспільнював майна, реманенту, худоби, землі.

Безпідставним є визначення комуни як різновиду кооперації, а виокремлення авторами її соціолізаторських функцій (оволодіння ринком, підпорядкування товаровиробників, просування до усуспільненого

виробництва) фактично віддзеркалювало концепцію одержавлення кооперативної системи. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що в історіографії фактично зник науковий напрямок дослідження саме колективних форм господарювання, їх внутрішнього розпорядку та повсякденного життя селян.

Російська радянська історіографія проблем кооперативного руху 20-х років не пододала на зламі 80 – 90-х років ХХ сторіччя політико-економічних стереотипів ролі і місця кооперації у суспільстві. „Неп як політика перехідного періоду за ленінським задумом, – зазначав В.Данилов у 1990 році – мусив, звичайно, не лише здійснюватися через кооперацію, але й мати як позитивну мету максимальний розвиток кооперації, її перетворення у всезагальну форму соціальної організації населення країни” [31, с.11].

Посилаючись на статтю Леніна „Про кооперацію”, В.Данилов виокремлює застереження вождя про те, що для залучення „поголовно всього населення” в „кооперацію через неп” треба „ціла історична епоха”. Привертає увагу формулювання „в кооперацію через неп”, адже з цього слідує, що нова економічна політика мала створити умови для соціалістичного перетворення селянського приватного сектору господарювання. Принцип добровільності кооперування, на думку вченого, означав можливість створення селянами об'єднань будь-якого типу, але „на основі широкого кооперування ринкових відносин селянських господарств споживчими, кредитними і збуто-постачальницькими об'єднаннями відбувався поступовий, але все більш помітний ріст найпростіших форм виробничого кооперування (машинних, меліоративних, насінневих і подібних їм товариств), які, у свою чергу, ставали основою створення і росту колективних господарств” [31, с.12].

Розвиток теорії кооперації у 20-х роках, судячи з праць О.Чаянова [242] і навіть М.Бухаріна [122, 123], вимальовував дещо іншу перспективу розвитку кооперації. Кооперація, особливо сільськогосподарська, на переконання українського історика В.Марочка [254, 289,], не усупільнювала

селянських господарств, а сприяла реалізації їхньої продукції, забезпеченню їх реманентом, навіть колгоспи (артілі, комуни, този) були її членами на правах товариств.

Отже, ленінські ідеї про кооперацію не були „альтернативним шляхом піднесення сільського господарства країни в інтересах трудящих мас”, тому що спрямовували її у русло одержавлення, тобто використання її організаційних форм для колективізації селянських господарств. Відтак кооперація ставала проміжною ланкою до соціалістичного сільськогосподарського підприємства з „поголовним” охопленням усього населення.

Російський історик В.Дмитренко, погоджуючись з деякими оцінками кооперації, висловленими В.Даниловим, визнав абсолютно несподіваною „ленінську характеристику кооперації як форми держкапіталізму”. Його висновок про те, що Ленін „розглядав кооперацію поряд з концесіями, орендою, зі змішаними товариствами, тобто дійсними формами капіталізму” [33, с.15]. Вчений підкреслює, навіть не акцентуючи уваги, посередницьку і проміжну функцію кооперації, а не формування самостійної системи. Мова йшла про початок непу. Аналізуючи зміст ленінської статті „Про кооперацію” (1923 рік), В.Дмитренко дійшов такого висновку: „Ленінський погляд на кооперацію – це погляд далекосяжний, туди, де внаслідок перехідного періоду через кооперацію виникає все необхідне і достатнє для побудови соціалізму” [33, с.17]. Він і сам був переконаний, що кооперація селян 20-х років торувала шлях до соціалізму.

Неупередженим аналізом науково-теоретичної спадщини представників „організаційно-виробничої школи” (О.Чаянов, М.Кондратьєв, М.Макаров та ін.) вирізнялася стаття російського дослідника селянської кооперації В.Кабанова, опублікована також у 1990 році. Вчений дещо іншої думки, ніж В.Данилов і В.Дмитренко стосовно перспектив і функцій кооперації. На його глибоке переконання, організаційно-виробнича школа спрямовувала теорію і практику науки до вивчення „структури сімейної

трудової кооперації”, а загалом концепція еволюції селянського господарства давала відповідь на багато питань соціально-економічного розвитку країни [39].

Отже, історико-теоретичні дослідження початку 90-х років ХХ сторіччя базувалися на методології так званого „ленінського кооперативного плану”. Її теоретичні засади знаходимо у розвідках В.Кабанова [158], Л.Файна [65], деяких наукових статтях [40].

Для сучасної історіографії науково-теоретичної спадщини Чаянова, Макарова, Кондратьєва характерна конструктивність аналізу, відтак з’являються дуже складні визначення : „соціально-ринкова макроконцепція”, „аграрно-індустріальна”, „індикативна”. Вони притаманні працям економістів-теоретиків, які обстоювали методи „соціально-ринкового господарства, що базувалося на свободі приватного підприємництва, збалансованого розвитку аграрного виробництва, розмаїття форм власності, землеустрої і землекористуванні, збалансованому розвитку аграрного виробництва та індустрії, індивідуально-товарному селянському господарстві”[186, 222].

Але подібна перспектива, на думку російського дослідника М.Галаса, вимагала „лібералізації економічної і демократизації політичної системи” [25]. Прихильники теорії і практики адміністративно-розподільчої системи функціонування економіки, особливо Й.Сталін, не сприймали ринкової альтернативи. „Лібералізація народногосподарського механізму, – зазначає М.Галас, – як бачили її „альтернативні” економісти, могла бути реалізована за посередництва кооперативних організацій” [25, с.92].

Історико-теоретичні аспекти розвитку селянської кооперації належать до пріоритетних напрямків української історіографії. С.Кульчицький, аналізуючи обставини переходу від „воєнного комунізму” до непу, зазначає, що Ленін пов’язував соціалістичну перспективу розвитку села з колективними господарствами, які утворювалися шляхом колективізації [143, с.26]. Вчений розрізняє колгосп та кооператив за організаційними та

функціональними ознаками, які представляли різні системи господарювання. Стосовно ленінського бачення соціальної природи кооперації С.Кульчицький називає два етапи еволюції поглядів вождя більшовиків: період „воєнного комунізму”, коли Ленін „виключав її як соціалістичну перспективу для селян”, та два роки непу, які підвели Леніна до нового розуміння як природи кооперації при соціалізмі, так і природи самого соціалізму [143, с.27]. Коментуючи положення статті Леніна „Про кооперацію”, дослідник фактично ототожнює кооперацію і соціалізм. Але ж у висловлюваннях самого Леніна спостерігалася відносна гіпотетичність та умовність, поза як „лад цивілізованих кооператорів” був можливим лише „при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією”, тобто за наявності двох ключових політико-економічних предметів. Відтак вождь більшовиків висловлював наміри одержавлення кооперації, її використання для підпорядкування сільського господарства державно-кооперативним структурам.

Концептуальні засади нової економічної політики, в тому числі обґрунтування концепції „кооперативного соціалізму”, набули ознак наукової теорії і системного аналізу в монографії С.Кульчицького, яка вийшла у 1995 році [183]. Висновки вченого про відмінність колгоспів від кооперативних підприємств стали порівняно з попередніми його працями значно категоричнішими, тому що „у них не було нічого спільного” [183, с.136]. З іншого боку, на переконання С.Кульчицького, партія і держава сприяли розвиткові кооперативів, „вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації”, хоча Ленін говорить про „лад цивілізованих кооператорів” як про утвердження соціалізму в сільському господарстві. „Якщо запровадження нової економічної політики у 1921 році означало відмову від комуністичної політики, – наголошує С.Кульчицький, – то висунута в статті „Про кооперацію” концепція „кооперативного соціалізму” означала відмову від комуністичної доктрини” [183, с.147].

Більшовики стратегічно не відмовилися від комунізму, а лише вдалися до часткової модернізації економічної політики задля збереження комуністичної перспективи. Необхідно зауважити, що термін „кооперативний соціалізм” уперше застосував в українській історіографії саме С.Кульчицький. Його концепція певною мірою віддзеркалювала ленінську оцінку ролі і місця кооперації в умовах непу, як покликану зміцнити соціалістичний лад. Термін „кооперативний соціалізм” Ленін не використовував, але теоретичною аргументацією концепції „кооперативного соціалізму”, яку обґрунтовує С.Кульчицький, є ленінське тлумачення тотожності кооперації та соціалізму. Вчений визнав факт наявності ленінської концепції „кооперативного соціалізму”, яка мала виразні політико-економічні ознаки та організаційні складові: кооперування, а не колективізація селянських господарств, суспільну (державну) власність на засоби виробництва, класову перемогу пролетаріату над буржуазією (очевидно – непманами). Він використовує також визначення „ленінський кооперативний план”, котрий мав „величезне значення” для „соціалістичного будівництва”. Складається враження, що „план” був своєрідною політичною стратегією Леніна, а концепція „кооперативного соціалізму” тактикою її реалізації.

У пізніших працях С.Кульчицького теоретичні підвалини концепції „кооперативного соціалізму”, не зазнавши суттєвих змін [179, с.396], надали їй історіографічного сенсу. Історик не акцентує уваги на „кооперативному соціалізмові”, але зазначає появу соціалістичної перспективи суспільства завдяки новому економічному курсові [182, с.355]. У 2000 році він застосовує визначення непівська концепція „кооперативного соціалізму”, вдаючись до перегляду „концептуальних основ історії радянської доби” [180, с.85]. Після смерті Леніна, на переконання С.Кульчицького, відбувся „провал концепції „кооперативного соціалізму”, тому що партія реанімувала теорію колективізації, запровадивши її наприкінці 20-х – на початку 30-х років.

Залишається незмінною теза вченого про те, що за умов переходу до непу спостерігалася трансформація ідей та форм одержавлення сільського господарства (тобто: „здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати” [180, с.87]). Формулювання „колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва”, яке почало з’являтися у 1922 році, вчений назвав „гібридом”, вкотре засвідчуючи, що дві протилежні форми господарювання не могли стати політико-економічним механізмом зміцнення соціалізму. Кооперація, наголошує С.Кульчицький, була „вписана” Леніним „у створюваний ним суспільно-економічний лад” [181, с.14].

Підсумовуючи теоретико-методологічні основи концепції „кооперативного соціалізму”, обґрунтованої у 1995 році С.Кульчицьким, слід визнати, що її поява систематизувала знання і наукові погляди стосовно кооперації. Термін є науково-історичним фактом і надбанням історіографії, хоча в ленінських промовах і статтях визначення „кооперативний соціалізм” немає. У 1925 році партійно-державні органи не ставили знак рівності „між зростанням кооперації та зростанням соціалізму” [88]. Тому вчений так підсумував дискусію про кооперацію, яка точилася на XIV Всесоюзній партконференції: „1) значення кооперації полягає тільки в тому, що вона зв’язує соціалістичну промисловість з дрібнотоварним селянським виробництвом; 2) навіть будучи кооперованим, воно залишається дрібнотоварним (це – пряма ревізія ідей, висунутих у статті „Про кооперацію”) [88, с.222].

С.Кульчицький дійшов до висновку, що „кооперативи і всі форми колективів з різним ступенем усупільнення власності (тобто колгоспи) розглядалися як рівноправні за статусом соціалістичні підприємства” [88, с.223]. Ленін також не заперечував соціалістичної перспективи кооперації, тому партконференція у 1925 році не вчинила ревізії його статті, а намагалася пристосувати її положення до реалій.

На таких теоретико-методологічних засадах ґрунтується й монографія Л.Нізової, яка вважає, що кооперативну форму держава використала для соціалістичного перетворення дрібнотоварного виробництва [209]. На переконання О.Атоян, нова економічна політика у 1921 – 1924 роках „викликала розлад економічно нестійкої частини колгоспів”, а в країні спостерігався „етап співіснування старого кооперативного і нового колгоспного ладу” [259].

Кооперація, особливо на початку 20-х років, підпорядковувала організаційно колгоспи, але за соціально-економічним походженням вони суттєво різнилися між собою. Саме на цю обставину вказує В.Калініченко, зазначаючи, що у 1921 – 1922 роках три основних види кооперації (споживча, сільськогосподарська і кредитна) – „відокремилися одна від одної” [161, с.41-42]. Він не ставить знак рівності між кооперативними товариствами і колгоспами. Дещо суперечливим видається надання ним кооперативних рис поземельній громаді [250], яка, безумовно, не займалася кооперативною діяльністю, хоча її члени (селянські господарства) були засновниками різних кооперативних товариств. Громада відігравала важливу спеціально-регулятивну функцію, але не кооперативну.

Намагання дати наукове тлумачення поняттю „кооперативний соціалізм” знаходимо в монографії Є.Паршакова, яка видрукувана у 1997 році в Запоріжжі [223]. Її автор, не збираючись „спростовувати марксизм”, дотримуючись формаційного підходу, з 20-ти розділів праці лише в одному виокремив параграф про "кооперативний соціалізм". Він вважає колгоспи „формально кооперативними”, наголошуючи, що: „соціалізм, основним економічним сектором якого стає кооперативний сектор, є кооперативний соціалізм” [223, с.228]. Історичного та фактологічного обґрунтування такої концепції „кооперативного соціалізму” немає, а монографія є скоріше соціолого-філософським дослідженням.

Сумнів стосовно існування „кооперативного плану” у Леніна, щодо бачення конкретних політично-господарських заходів та організаційних

форм висловив у 1995 році В.Марочко. Вчений звернув увагу на критичне переосмислення ленінського формулювання „ладу цивілізованих кооператорів”, на зіставлення справжньої теорії кооперації та „кооперативного ідеалу” О.Чаянова з повсякденним функціонуванням різних форм селянської кооперації [197]. На переконання В.Марочка, так званий „ленінський кооперативний план” був лише „політичною платформою більшовиків у кооперативному русі”, відтак немає підстав „говорити і про наявність ленінської концепції кооперації” [197, с.145]. Істориком підкреслюється намагання Леніна „приспосувати” кооперацію до соціалізму, використати її як засіб його економічного утвердження в сільському господарстві.

Посилаючись на праці М.Туган-Барановського, О.Чаянова, В.Марочко не поділяє думки стосовно можливості формування соціалізму на основі кооперативних форм господарювання дрібних товаровиробників. „Кооперація не руйнувала організаційних основ дрібнотоварного виробництва, яке, враховуючи їх соціально-економічну природу, – наголошував він на міжнародній конференції у Києві 26 червня 2001 року – могло сприяти становленню "кооперативного соціалізму", тобто стати своєрідною асоціацією виробничих артілей” [254].

Зіставляючи його точку зору з поглядами інших дослідників кооперативного руху, слід виокремити лише наявність суперечливих тлумачень і констатації фактів. „В історіографії кооперативного руху, – наголошував В.Марочко у 2004 році – теоретичний аспект менш висвітлений, тому що проблема є дуже багатоплановою, яка стосується теорії кооперації та історії її становлення і розвитку” [254]. Історики чомусь розпочинають її вивчення з ленінських ідей та оцінок кооперації. Так, у монографії В.Половця, яка з’явилася у 2002 році визначення „ленінський кооперативний план” і „ленінська кооперативна концепція” зустрічаються доволі рясно майже на кожній сторінці історіографічного огляду літератури [225]. Відомий дослідник селянських господарств України В.Калініченко,

з'ясовуючи суть та принципи організаційно-виробничої школи, яку представляли О.Чаянов, М.Макаров, О.Челінцев, дійшов висновку про те, що „вся система економічних, соціальних, політичних умов життя штовхала селян до кооперації”, відтак згадані вчені „вважали кооперацію основою соціально-економічного розвитку селянського господарства” [161].

В українській історіографії початку ХХІ століття, судячи з кількості праць, інтенсивність розробок проблем селянської кооперації не зменшується. Зокрема, в ґрунтовних монографічних працях О.Сушка з історії приватного підприємництва [234, 235], Ю.Котляра про соціально-економічне становище селянства Півдня України [171], в дисертації Г.Капустян про суспільно-політичні відносини [162], а також в окремих розділах колективної монографії про причини голоду 1932 – 1933 років [136] висвітлюються загальні питання непу та конкретні форми розвитку кооперації. Наприклад, з'ясовуючи тактико-стратегічну суть нової економічної політики, О.Сушко підкреслює тимчасовість цієї політики, відтак і допоміжну роль кооперації в утвердженні соціалізму [235]. Посередницьку функцію кооперації, посиляючись на праці колег, виокремлює також Ю.Котляр [171, с.52]. Інколи дослідник цитує дослівно ті чи інші положення різних авторів, не підкреслюючи прямою мовою або лапками, хоча „глухо” посиляється на них [171, с.53].

На сторінках часопису „Український селянин”, котрий видає Наукове товариство істориків-аграрників та науково-дослідний інститут селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, протягом 2002 – 2004 років проблеми історії і теорії кооперації висвітлюються постійно. Протягом трьох років було опубліковано 15 наукових статей, які торкалися різних форм кооперації в Російській імперії та в УСРР.

Г.Волошкевич, висвітлюючи функції споживчої кооперації „на останньому етапі непу”, показав її роль в обмеженні приватної торгівлі [74]. А.Морозов, аналізуючи суспільно-політичні передумови розвитку

селянських кооперативних об'єднань, вказав на тимчасовий характер непу, відтак і безперспективність розвитку самодіяльної селянської кооперації [96]. Самобутній розвиток кредитної кооперації А.Морозов висвітлює в контексті селянської загальноукраїнської кооперації, уникаючи зайвого теоретизування [95, 96]. В історіографічній статті А.Тростогон показано теоретичну спадщину М.Туган-Барановського, О.Чаянова, М.Макарова та інших фундаторів кооперації, а також особливості сучасного історіографічного процесу. Вона коментує погляди С.Кульчицького, В.Марочка стосовно непу та кооперації, правда без належного критичного аналізу [108].

Сучасна російська історіографія непу поповнилась передруками праць основних теоретиків кооперації, індивідуальними монографіями відомих дослідників соціально-економічної історії 20-х років минулого століття, публікаціями документів і матеріалів. На початку 90-х років спостерігалось намагання російських учених систематизувати знання про основні етапи та суперечності нової економічної політики. Дискутуючи про теоретичні погляди О.Преображенського на соціалізм, історики виокремлювали „ідею несумісності соціалізму та будь-якої форми приватної власності”, що, мовляв, було характерним для цього авторитетного політика і вченого [226]. Можна погодитися з тим, що „ідею несумісності” торувала консервативна частина партії більшовиків і прихильників „воєнно-комуністичних” методів управління економікою, поширюючи її „в буденній свідомості” [226, с.41].

Підкреслюючи історичне значення нового економічного курсу, історики вперше за багато років піддали сумніву „новизну” рішень X з'їзду РКП(б). Так, М.Метельський не ідеалізує неп, а політику „воєнного комунізму” вважає „різновидом державного соціалізму” [94]. На його думку, таку ж позицію поділяють В.Капустін, В.Селюнін, О. Ципко, вбачаючи в непові не лише різновид державного соціалізму, а й „метод соціалістичного будівництва” [83, с.43]. І.Козлов, досліджуючи перспективу розвитку дрібного товарного виробництва, звернув увагу на роль і місце кооперації в економічному обмеженні приватного сектору [84, с.61]. С.Петрова, яка у

1992 році захистила кандидатську дисертацію про роль приватного капіталу в розвитку продуктивних сил [296, с.29], простежила погляди Леніна в 1918 – 1921 роках на приватний бізнес, виокремлюючи його особистий внесок у теорію і практику нового курсу [296, с.18]. Авторка пояснює відмінність непу, як політики, від методів, форм і способу її запровадження та функціонування [296].

Дослідник командно-адміністративної системи регулювання промисловості періоду непу В.Секушкін визнав за недолік історіографічний факт протиставлення організаційних форм приватної промисловості державним та кооперативним підприємствам. Тому він не поділяє ідею щодо революціонізуючої ролі ленінської статті „Про кооперацію” [229].

Початковий етап формування сучасної російської історіографії непу, котрий припав на першу половину 90-х років, вирізнявся співіснуванням науково-історичної спадщини попередників – представників радянської історичної науки, з активним дослідженням функціональних та базових ознак нового економічного курсу. Майже всі праці істориків, які торкалися нової економічної політики, згадували про її ленінську концепцію, кооперативний план, не піддаючи їх жодному сумніву. Політологічна парадигма, яку сформулював Ленін на початку 20-х років стосовно форм, методів та перспектив соціалістичного розвитку, домінувала в працях російських істориків на початку 90-х років минулого століття, залишаючись ключовою і в наступні роки для багатьох з них. Сталінську модель економічної модернізації вважали недолугою, а „непівську” ленінського зразка – перспективною.

Тому історики та економісти значну увагу приділяли командно-адміністративній системі, щоб розкрити її згубність для економіки та показати непівську альтернативу. Так, Ю.Голанд, з’ясовуючи причини занепаду непу, називає Леніна прогресивним реформатором, тому що він „восени 1921 року зробив важливий у теоретичному і практичному

відношеннях висновок про необхідність активного використання ринкового механізму для відновлення економіки” [134, с.8].

Зауважимо, що ринок – продукт історичного розвитку, а не теоретичної творчості політика чи законодавчої влади. Ринкові відносини існували до 1917 року, а невдала спроба більшовиків запровадити основи комуністичного ладу, що мав назву „воєнного комунізму”, змусила Леніна повернутися до елементів ринкової економіки.

Російський дослідник модернізації А.Вишневський віддає перевагу Є.Преображенському та М.Бухаріну, говорячи про поєднання ними двох економічних законів – закону соціалістичного нагромадження і ринкового закону вартості [124, с.49]. Вчений зазначає, що позиція Преображенського була прозорішою (однак він відверто говорив про необхідність „посилення економічного тиску на селян за рахунок штучного підвищення цін”), ніж у Бухаріна, котрий закликав зміцнювати союз робітників і селян, а відтак дбав про еквівалентно-ринковий механізм регулювання цін [124, с.42]. Віддаючи належне непу, котрий сприяв розвитку селянських господарств шляхом фермерства, А.Вишневський висловив оригінальну, але до певної міри суперечливу оцінку ролі Леніна стосовно вибору перспектив розвитку країни. „З допомогою непу, – наголошує вчений, – Ленін намагався вистрибнути із підготовленої історією пастки і зберегти західнянські риси більшовицького проекту, але пастка вже зачинилася” [124, с.35]. У 20-х роках на переконання А.Вишневського, вже запроваджувалися „не більшовицький проект одержавлення економіки, тоталітарна ідеологія, однопартійна політична система, анти-західництво” [124].

Слід зауважити, що політика „воєнного комунізму”, яка виявилася тотальною формою державного соціалізму, була ініційована саме Леніним. Тому дискусії істориків про розвиток структурних частин ринку мають враховувати базовий інститут цієї субстанції – приватну власність.

Російський дослідник А.Ахiezер, займаючись „критикою історичного досвіду” Росії, виокремив здатність Леніна „постійно переформулювати

свої ідеї у відповідності з масовими інверсійними коливаннями”, відтак вождь „бачив, що його ідея панування державного і суспільного соціалізму розсипалась” [119]. На подібних теоретичних засадах написана колективна монографія з історії Росії ХХ століття. Її автори ідеалізують месіанську роль нової економічної політики, називають XV з’їзд – „з’їздом колективізації”, позитивно оцінюють „ленінську концепцію непу” і кооперативний план, протиставляючи йому „наростання централізації й адміністративного натиску” [153].

Наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ століть (очевидно, „на зламі” епох) спостерігається радикальне переосмислення минувшини, спростування ідеологем і зміна концепцій. Характерно, що вони стосуються не лише молодого покоління, а також і відомих, авторитетних учених. Так, у 1999 році В.Данилов називає „ленінський кооперативний план” – „принципом соціалістичного перетворення селянської економіки”, а „чаянівські ідеї” увійшли до „ленінського кооперативного плану” [19]. Неп, кооперація, на переконання В.Данилова, забезпечували економічно-господарську базу „руху до соціалізму”. Взнявши участь у роботі шостої наукової конференції „Економічні, політичні і соціокультурні аспекти непу”(2002 рік), учений визнав доцільним і перспективним вивчення „теорії кооперації” (однак, не ленінської) [56]. У передмові до видання архівних документів з історії радянського села В.Данилов не переймається ідеями кооперативного плану, а тим паче „кооперативного соціалізму”, чомусь виокремлюючи 1923 рік [15, с.10], вважаючи його своєрідним барометром: „стане неп довготривалою економічною системою чи лише засобом відновлення економіки” [56, с.178].

Перегляд В.Даниловим власних теоретичних координат стосовно оцінки „ленінського кооперативного плану” викликала деякі зауваження його колег. Зокрема, Є.Гімпельсон підкреслив, що окремі дослідники, які вже давно вивчають неп, „встигли неодноразово змінити свої позиції відповідно „поточного моменту” [56, с.170]. Він висловив тезу про те, що „бухарінська

альтернатива” 1928 року була ілюзорною, позаяк його ідеї вели не до соціалізму, а до капіталізму. Між тим, ще 1995 року Є.Гімпельсон, досліджуючи становлення радянської політичної системи, підкреслював її „неадекватність” нової економічної політики, пристосування кооперації, вважав Леніна „ініціатором та архітектором непу”, але суб’єктивним чинником його запровадження визнав „загальне невдоволення” населення, а не „перегляд політико-ідеологічних основ” більшовицькою партією [133]. Він не ідеалізує Леніна, а показує політика-прагматика, цитуючи листи вождя до Г.Сокольнікова про необхідність застосування показових процесів, тому що „не розуміють, що нова економічна політика вимагає нових способів, нової жорстокості і покарань” [133, с.160,167].

Концепція Є.Гімпельсона стосовно перспектив непу, яку він запропонував у 2000 році, базувалася на особливостях формування політичної системи влади. Дослідник унеможливив будь-яку „альтернативу Бухаріна” як шлях до соціалізму через ринок, захищаючи концепцію своєрідного „анти-непу”, тобто „нормальної ринкової економіки і такої, що функціонує в умовах демократичної політичної системи” [129]. Тенденція до перекладання всієї провини на Сталіна за згорання непу, яка простежувалася у працях Є.Гімпельсона 90-х років ХХ століття, зберігається також у пізніші часи. [28].

Історіографічний огляд промов учасників конференції з питань непу, яка відбулася 19 жовтня 2002 року в Інституті російської історії Російської Академії Наук (РАН), свідчить про існування абсолютно протилежних оцінок перспектив останнього, а саме – виявлення декількох „альтернатив”, крім теорії „кооперативного соціалізму”, яка вважається ленінською. Упродовж 20-х років минулого століття, на переконання ряду російських істориків, співіснували в теорії і практиці повсякденного життя країни декілька моделей розвитку суспільства періоду непу: „будівництво державного соціалізму” (Н.Рогаліна), „чаянівська альтернатива” сталінської кооперації

(Ю.Бокареєв), „Бухарінська альтернатива” (Є.Гімпельсон) „ліво-комуністична, троцькістська” (О.Гусєв) та інші [56, с.178-184].

Досі існує й радянська історіографічна традиція висвітлення перспектив непу, згідно з якою „радянський народ неухильно рухався на шляху до соціалізму” [204]. Економіст, історик і публіцист Г.Шмельов протилежної думки стосовно „ленінської концепції кооперації”, вважаючи, що перегляд Леніним власної оцінки кооперації „не означав перегляд усієї теоретичної моделі соціалізму” [247]. Досліджуючи наукову спадщину О.Чаянова, Г.Шмельов називає його „представником практичного напрямку в історії кооперації”, якому також не вдалося уникнути „ідеологізованих під соціалізм підходів до її розвитку”, тому що він не допускав прибуткової діяльності селянської кооперації [247, с.130]. Вилучення прибутку як мети кооперації, на переконання Г.Шмельова, є характерною ознакою „поглядів ідеологів кооперативного соціалізму” [247].

Таким чином, він зарахував до них і О.Чаянова, котрий мав дещо іншу концепцію кооперації. Аналізуючи статтю Леніна „Про кооперацію”, Г.Шмельов указує також на досить суперечливу парадигму: „яким бачив собі Ленін подальший розвиток соціалістичних основ на селі і зникнення приватної власності, котра за умов соціалізму не могла існувати при розвитку кооперації, покликаної зміцнювати приватну власність?” [247, с.131]. У зв'язку з цим, на думку вченого, шлях до соціалізму через існуючі тоді форми кооперації був безперспективним й оманливим.

Висновок Г.Шмельова стосовно змісту статті „Про кооперацію” виявився категоричним: ленінська концепція „з точки зору марксистської теорії, може бути зарахована до різновиду кооперативного соціалізму, розглядатися як „відгалуження” утопічної теорії про можливість перетворення суспільства на основі розвитку кооперації, спроба реалізації якої була заздалегідь приречена” [247, с.132]. Кооперація мала перспективу розвитку, але її не треба ототожнювати з ленінським політологічним тлумаченням „ладу цивілізованих кооператорів”, зводячи зміст цього поняття

до рівня економічних та організаційних підвалин соціалістичної системи господарювання.

На початку ХХІ століття російська історіографія нової економічної політики і кооперації не лише „омолоджується” новими іменами, а поступово зосереджується в „глибинці”, переймаючись конкретними питаннями реалізації непу, впливу на соціально-економічні відносини та повсякденне життя суспільства. Так, у ґрунтовному виданні „Росія непівська”, опублікованому в 2002 році немає жодної статті про суто теоретичні проблеми, у тому числі про ідеї „кооперативного соціалізму” [227]. У періодичних наукових часописах все частіше йдеться про вплив непу на суспільство, мистецтво, повсякденність.

Таким чином, підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної російської та української літератури з питань непу і конкретної проблеми теорії „кооперативного соціалізму”, слід визнати наявність її прихильників та категоричних опонентів. В українській історіографії теорію „кооперативного соціалізму” певний час обстоював С.Кульчицький. Інші дослідники активно розробляють переважно організаційні форми кооперації. Для російської історіографії характерною ознакою є обґрунтування альтернатив сталінської моделі соціалістичної модернізації у контексті розвитку непу. Теорія „кооперативного соціалізму” при цьому залишається концептуальною парадигмою, яка об’єднує можливості кооперації, виокремлює лише її потенціал для розвитку соціалізму.

Між тим, концепція „кооперативного соціалізму” є науково-історичним та історіографічним фактом, адже у творах Леніна відсутнє поняття „кооперативний соціалізм”, хоча існує безліч доказів ототожнення ним кооперації з соціалізмом [69].

Загальний висновок стосовно сучасного історіографічного процесу з питань нової економічної політики, судячи з різних висловлювань істориків, можна сформулювати таким чином: історична наука переживає чергову фазу

переосмислення непу, базуючись на нових джерелах та поглибленому вивченні конкретних непівських реалій.

3.3. Сучасна історіографія історії приватного підприємництва

Історична наука давно займається вивченням соціально-економічних проблем функціонування приватного сектору народного господарства періоду непу. Радянська історіографія висвітлювала його винятково в контексті боротьби партійно-радянських та громадських організацій з буржуазними і дрібнобуржуазними елементами. Подібні стереотипи виявилися настільки стійкими, що збереглися навіть у деяких працях учених 90-х років ХХ – початку ХХІ століть.

Економічні реформи в нашому суспільстві, які тривають від початку 90-х років спонукали істориків та економістів до вивчення не лише зарубіжного, а й власного історичного досвіду. Становлення історіографії з питань приватного підприємництва, яке припадає на початок 90-х років, певним чином віддзеркалювало динаміку економічного життя суспільства, свідчило про перегляд концептуальних і фактологічно-структурних підходів та оцінок радянської історичної науки. Новий напрямок мав еволюційний характер, котрий відрізнявся конструктивним аналізом надбань та упущень попередників. Відсутність масового використання термінології („приватне підприємство”) в працях істориків 1990 – 1992 років не означала того, що ця проблематика потрапила до кола наукових інтересів суспільствознавців. Вона набула пріоритетних ознак на одній з перших конференцій, присвячених непу, яка відбулася восени 1990 року у Москві. Так, у доповідях В.Лельчука, М.Свищева, М.Симонова, Г.Дегтярьова йшлося про ринкові відносини, здійснення грошової реформи, особливості податкової політики [48]. Російська історіографія нової економічної політики, судячи з аналітичних праць [51], висловлюється скептично стосовно повноцінної непівської ринкової системи, яка від самого початку була вражена „вірусом” командного управління економікою [17, с.6].

Одними з перших у російській історіографії непу, хто використав термін і поняття „підприємництво”, були С.Белов [120], В.Касьяненко [165]. Основною науковою проблемою для них залишався приватний капітал, але в контексті соціально-економічного розвитку. В Інституті російської історії РАН у 90-х роках започаткували спеціальну групу з історії підприємництва, яка переймається соціально-економічною проблематикою. Наприкінці 90-х років побачила світ колективна монографія, другий том якої стосувався ХІХ – початку ХХ століть [152]. Хронологічно вона передує непу, але монографія виявилася першим історичним дослідженням, яке випрацювало відповідну методологію, понятійний апарат, наукові пріоритети.

В українській історіографії проблема приватного підприємництва почала досліджуватися з середини 90-х років минулого сторіччя. Так, Л.Нізова розглядала кустарно-промислову кооперацію в контексті „малого бізнесу” [209], а М.Олійник написав спеціальне дослідження про діяльність приватних виробництв в Україні 1921 – 1929 років [214]. Його монографія є першою в історіографії історії становлення і функціонування приватного підприємництва. Перший розділ роботи присвячено винятково становленню та розвитку приватного підприємництва в УСРР періоду непу: формуванню політики і законодавчої бази, приватного виробництва на засадах нової економічної політики, „наступу на приватне підприємництво в період згорання нової економічної політики” [214, с.22]. Автор зазначає, що головна мета непу „заспокоїти широкі народні маси, в першу чергу селянство, вивести країну з глибокої соціально-економічної кризи і підвищення матеріального добробуту народу”, а засобами її досягнення він вважає еквівалентний обмін між містом і селом, упровадження госпрозрахунку, тверда валюта, кредитно-банківську систему” [214, с.24].

Можна загалом погодитися з дослідником, але тематико-стратегічний задум непу виявився значно далекосяжним.

Загальнотеоретичні питання розвитку ринку і підприємництва в роки непу порушували дослідники історії української економічної думки. „Відродження

приватної ініціативи, – зазначалося в одній з праць такого спрямування, – вченими пов’язувалося із поглибленням в економіці товарно-грошових відносин, відновленням приватного підприємництва, розвитком ринку” [149]. Можна констатувати, що на середину 90-х років в українській історіографії також почали розробляти науково-історичну тематику приватного підприємництва в УСРР 20-х років, яка поступово набирала ознак самостійного напрямку досліджень.

В останні роки в українській та російській історіографії непу вивчення приватного підприємництва відбувається за принципом вибору соціально-економічного пріоритету сучасного суспільного розвитку. На початку 90-х років, коли активно обговорювалися підвалини ринкової економіки, історики почали звертатися до непівської проблематики, але вже тоді спостерігався брак ґрунтовних досліджень з питань „госпрозрахункових трестів”, синдикатів, як атрибутів ринку [48], тобто становища в промисловості.

Пріоритети радянської історіографії (продуктивність соціалістичної промисловості, індустріалізація, шефство робітників над селом, змагання і трудові почини) втратили сенс, а розробка нових напрямків вимагає певного часу і відповідних історичних форм. Спочатку запанувала ідея госпрозрахунку та інтегрування промисловості в орбіту ринкового господарства періоду непу. Так, у 1994 році з’явилася перша [191], а у 1996 році друга монографія російського дослідника Л.Лютова про функціонування державної і приватної промисловості у 20-х роках [190].

Українські історики намагалися показати регулятивні функції держави, її систему управління промисловістю, роль і місце у „командних висотах”. Держава погодилася на денационалізацію дрібних промислових підприємств, наголошував С.Кульчицький [183, с.156], щоб підготувати фундамент для великої державної промисловості, заспокоїти суспільство. Вчений критикує принцип „комерційного розрахунку”, запроваджуваний на державних підприємствах, котрий мав засвідчити становлення ринкової моделі. „Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, – зазначав він, – що

держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності, навіть якщо вони господарювали вкрай погано. Тому налагодити їх ефективну роботу було неможливим у принципі. Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він штучний” [183, с.164]. Він торкнувся також галузево-територіальних трестів, переведенням їх на госпрозрахунок, історії запровадження „проценту з капіталу”, проекту закону про банкрутство підприємств, ідеї Г.П’ятакова про реорганізацію Верховної Ради Народного Господарства (ВРНГ) та пристосування її „до умов ринку” [183, с.169-171]. Стосовно планування і розвитку ринкових відносин учений схиляється до принципу рівноваги, тому що „керівники партії намагалися не протиставляти план ринку” [183, с.173].

Функціонуванню промислових трестів у роки нової економічної політики присвячена докторська дисертація В.Гринчуцького, яка є історико-економічним дослідженням [263]. Він виокремлює три періоди розвитку трестованої промисловості: 1921 – 1923 роки (ліквідація системи главкізму в управлінні промисловістю та організація трестів), 1923 – 1927 роки (завершення відбудови промисловості, запровадження госпрозрахунку), 1927 – 1929 роки („на цьому етапі непівські форми господарювання та управління промисловістю ліквідуються”) [142]. Історичний аспект функціонування системи управління промисловістю в Україні постає в монографії Л.Новохатька, але він розглядає лише ситуацію, що склалася наприкінці непу [211].

Окремий розділ монографії О.Сушка про розвиток приватного підприємництва в промисловості фактично започаткував новий напрямок в історіографії нової економічної політики. Він дослідив організаційні форми функціонування приватної промисловості, кустарно-ремісничого підприємництва населення, показав соціальне становище робітників приватного сектору промисловості [235, с.128-136]. У монографії

висвітлюється нормативно-правова база становлення дрібного промислового підприємництва, особливості здійснення денационалізації промисловості, формування підприємств цензової промисловості, орендні відносини. Автором використана статистика, архівні джерела, які дійсно відтворюють історію виникнення дрібного бізнесу в Україні періоду непу.

До класичних непманів-підприємців учений зараховує власників саме цензових промислових підприємств. „Приватні підприємства цензової промисловості вирізнялися з-поміж інших притаманними соціально-економічними особливостями, організацією праці, суто підприємницькою ініціативністю їхніх засновників” [235]. Їх налічувалося від 315 до 490 впродовж 20-х років [235], тобто справжніх „буржуа” було мало в Україні. До категорії приватних підприємців він зараховує кустарів, які становили дві третини загальної чисельності приватних бізнесменів в Україні, представляючи найчисельнішу групу. Основна галузь, де зосереджувався приватний бізнес, була харчова і борошномельна види промисловості. Історик розглядає соціальне походження та національний склад промисловців, житлово-готельний бізнес, а також звертає увагу на витоки концесійної справи.

Особливості концесійної роботи в УСРР початку нового економічного курсу намагалися з’ясувати В.Трофимович та І.Каспрук, звертаючись до нормативно-правової бази заснування концесій, пошуку урядом Х.Раковського „оптимальних організаційних форм керівництва концесійною політикою” [257]. Вони виявили економічно-галузеві пріоритети запровадження концесій іноземними фірмами у металургійній, кам’яновугільній та харчовій промисловості. „До кожного конкретного випадку, – наголошували автори, – українська сторона підходила обережно, детально зважаючи на характер, умови концесійної угоди, а також враховуючи солідність, фінансову спроможність концесіонера” [257, с.63].

Дослідники називають концесійну справу в Україні слабкою: хоча пропозицій було багато, уряд їх відхиляв. „Основною причиною зникнення з

економічного поля концесій, як і решти атрибутів ринкової економіки (бірж, акціонерних товариств, орендних підприємств і т.д.), – слушно зазначають згадані дослідники, – було ідеологічне неприйняття та негативне ставлення до них з боку правлячих державно-політичних структур” [257, с.63]. Крім ідеологічних чинників, заважали суто економічні (відсутність сталої грошової системи, банківської справи, гарантій тощо). В РСФРР концесії набули значно ширшого застосування, враховуючи природні запаси і територію [45]. Український дослідник соціального інституту приватного підприємництва в Україні періоду непу О.Сушко, вивчаючи причини млявого розвитку концесій в УСРР, також виокремлював регулятивний вплив держави та їх основну зосередженість в Росії [62].

Державне регулювання розвитку кустарно-ремісничого дрібнотоварного виробництва тривалий час досліджує Л.Нізова, яка протягом 2000–2003 років опублікувала низку наукових статей переважно фактологічного спрямування і концептуальної однорідності. Вона показує державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості в контексті становлення економіки тоталітарного типу [99], переслідування дрібної власності державою [100]. Висновок дослідниці про те, що „спроби диктатури пролетаріату знищити інститут приватної власності в радянській державі не увінчалися успіхом” [100], виглядає більш емоційно, ніж раціонально.

Адже конституційне скасування інституту приватної власності, на думку О.Сушка [235, с.76-85], стало на заваді не лише повноцінного розвитку приватного підприємництва, а також самореалізації непу. Між тим, цікавою є проблема уникнення кустарів від оподаткування, яку Л.Нізова розглядає з точки зору взаємин держави і приватних підприємств [98].

Концепція нової економічної політики, як „тимчасового етапу” переходу від капіталізму до соціалізму, вважає російський історик І.Орлов, породила дивний симбіоз із принципів „командних висот комунізму” та реалій ринку, тому що ідея „єдиного господарського плану відновлення

народного господарства” була прийнята раніше, ніж були сформовані принципи непу [215, с.122]. „Модель” організації державної промисловості вибудовувалася на принципах підтримки державного сектору і меншовартісності інших, особливо приватного, відповідаючи концепції державного соціалізму з його централізацією та бюрократизацією системи управління. Вчений, не наголошуючи на цьому, висвітлює важливий напрямок з’ясування тимчасового статусу приватного підприємництва, підкреслюючи пріоритетність відбудови великої промисловості, хоча непу і проголошував курс на розвиток дрібної промисловості.

Нова економічна політика змусила державну промисловість пристосовуватися до умов ринку, тому, зазначає І.Орлов, відбулося розмежування форм і функцій: почали виникати концесії, оренда, трести, акціонерні товариства, кооперативні об’єднання. Оренда в промисловості, на переконання дослідника, не отримала належного поширення. Він показує особливості трестування промисловості, госпрозрахунку, а також виокремлює проблему „партійного керівництва” підприємництвом. Остання виявила себе в активізації централізації та концентрації промисловості, щоб зберегти позиції держави як власника промисловості [215].

Діяльність синдикатів та акціонерних товариств, які дотримувалися на початку непу ринкових засад, поступово підпорядковувалася державним органам. Держава контролювала всі ділянки їх роботи.

Висновок ученого виявився песимістичним: „стійкого ґрунту для розвитку приватної промисловості не було” [215]. Централізована планова економіка не виявляла зацікавлення у розвитку ринкових відносин, тому спостерігалось обмеження та витіснення приватних підприємств із ключових галузей народного господарства [47]. Автор, порушуючи і ламаючи стереотипи радянської історіографії проблем індустріалізації, зосереджується на „спробах індустріалізації в рамках непу” [216]. Основні рішення з індустріалізації були ухвалені головним чином упродовж 20-х років, відтак перспективи розвитку приватного промислового підприємництва були

примарними. Приватний капітал, на переконання І.Орлова, „свідомо” не допускався у великій промисловості [216]. Друга половина 1920-х років супроводжувалася масовим скороченням суб’єктів приватного бізнесу, але „за роки непу бодай значної та стійкої групи підприємців капіталістичного типу не склалося” [216, с.396]. Підприємці „капіталістичного типу”, за його підрахунками, мали близько одного відсотка національного доходу [216]. Основною фігурою приватного сектору був дрібний підприємець, життя якого мало чим відрізнялося від решти населення.

Незначний соціально-економічний вплив мали приватні підприємці в Україні, особливо в галузі промисловості. Зокрема, О.Сушко показав, що питома вага продукції приватних ценових підприємств у 1923-24 роках становила 8%, а наприкінці 20-х років – понад один відсоток [234], тому розмови про реставрацію капіталізму були ідеологічним гаслом, а не реальною загрозою. На початку 1990-х років в історіографії ще панувала думка про „зростання капіталізму” за рахунок дрібного виробництва [23], а на початку XXI століття цей стереотип було подолано ґрунтовними дослідженнями.

Приватна торгівля вважалася візитною карткою функціонування непу. Історики активно досліджували її організаційні форми та економічні наслідки діяльності. В 1995 році В.Лантух захистив докторську дисертацію з питань розвитку торгівлі в Україні 1921 – 1932 роках, виокремлюючи її державну, кооперативну і приватну форми, а також методи її державного регулювання [233,285]. Роль торгівлі у формуванні споживчого ринку висвітлено у дослідженні К.Лобач [286]. Обидві дисертації присвячені переважно організаційним формам торгівлі, а не її соціальним функціям. Автори не з’ясовували історичного типу приватних підприємців, тобто непманів. Між тим, наукове зацікавлення формуванням класу непманів у 20-х роках виявляють китайські дослідники [64].

Розділ „Формування соціального інституту приватної торгівлі” виокремлено у монографії О.Сушка. Автором висвітлено розвиток приватно-

торгової структури, роль приватника у формуванні внутрішнього ринку, показано соціально-економічний тип „непмана-торгаша” [234]. „Особливості „керованого ринку”, радянське законодавство про торгівлю, вся система товарно-грошових відносин, – наголошує він у книзі, – породили тип підприємця-приспосувача (поставники, підрядчики, маклери, валютники, посередники, „віддушники”, лихварі, контрабандисти, „лжекооператори”), а не купця-господаря, сформували соціально похливого поденщика – торгаша, абсолютно несхожого на дореволюційного власника торгових рядів і знаних торгових центрів” [235, с.127]. О.Сушко не ідеалізує фінансової потужності цього сектору економіки, але підкреслює його особливу роль у формуванні споживчого ринку, ліквідація якого спричинила запровадження карткової системи.

Російська дослідниця торгових форм діяльності професійних груп О.Осокіна також зазначає, що, починаючи з 1926 року, котрий виявився „останнім сприятливим непівським роком”, держава активно впливала на торгівлю, загострюючи „товарний дефіцит” [217]. Досліджуючи „витіснення приватного торговця”, вона зосереджується на фактах масових репресій проти непманів, виокремлюючи також методи фінансово-економічного тиску, показує крах споживчого ринку в 1927 – 28 роках, дезорганізацію приватної і абсолютизації, ролі і місця державно-кооперативної системи торгівлі.

Фінансово-банківську систему періоду непу досліджували в Україні Ю.Волосник [262], О.Пиріг [224], в Росії Ю.Голанд [134], частково І.Ісаєв [38]. Предметом дослідження Ю.Волосника фактично стала приватнопідприємницька діяльність на фінансовому ринку, хоча її автор здійснив „спробу дослідити процес зародження нової буржуазії України, виявити джерела її формування, соціальні параметри і належні економічні позиції, показати специфіку становлення даного шару в умовах непу через призму діяльності у сфері кредиту, на валютному і фондовому ринку, визначити місце і роль нової буржуазії в розвитку фінансового ринку,

проаналізувати форми і методи регулювання приватнопідприємницької ініціативи у цій сфері, визначити вплив фінансової активності буржуазії на хід суспільно-економічних процесів у республіці” [262, с.5]. Нова буржуазія сприймається ним як історична спільнота і соціальна група приватних підприємців. Відчувається, на нашу думку, певна абсолютизація автором ролі „буржуазії” на фінансовому ринку, яка виявилася мізерною. Не мала вона вагомого впливу і на „кредитному ринку”, тому що існувала державно-кооперативна система кредитування, а приватний сектор був дрібним і лихварсько-побутовим. Радянська фінансова система мала визискний характер функціонування та класову спрямованість [58].

Перший розділ монографії російського дослідника Ю. Голанда присвячено причинам виникнення та наслідкам кризових явищ у роки непу, а другий стосувався валютного регулювання, накопичення валютних резервів, які свідчать про потужний адміністративно-регулятивний вплив державних органів [134]. Монопольне (юридичне і фактичне) становище державного сектору у ключових галузях економіки, у тому числі на ринку фінансів, показав І.Ісаєв [38]. Українська дослідниця ринкових відносин періоду нового економічного курсу О.Пиріг розглядає приватну торгівлю, політику ціноутворення, конкуренцію, як складові ринкового механізму господарювання [103].

Таким чином, підсумовуючи аналіз науково-історичної літератури з історії становлення приватного підприємництва, можна констатувати лише початковий етап формування нового напрямку в історіографії нової економічної політики.

3.4. Висвітлення істориками політичної системи періоду непу

Упродовж першої половини 90-х років ХХ століття відбувався крах тоталітарної держави, світоглядну і політико-ідеологічну основу якої, на переконання А.Сахарова, становив сурогат з марксистських ідей, імперських традицій, самодержавної амбіційності, революційного месіанства, утопічних

общинних ілюзій, нікчемності керівників і надуманої гідності мас [55, с.3]. Злам системи позначився на гуманітарних науках, які її обслуговували, а відтепер почали шукати теоретичні моделі адаптації. В історіографії стали з'являтися праці „антикомуністичної” орієнтації, спрямовані проти марксизму як методу пізнання суспільства. Історична наука переживала своєрідну концептуальну кризу. На цю обставину звертає увагу, зокрема, український історик В.Головко [135]. Історична наука тривалий час перебувала на стадії переходу від однієї системи методологічних координат до іншої, від заперечення пріоритетів суспільного розвитку, притаманних радянській історіографії, до формування нових пізнавальних технологій і наукових напрямків.

Українська та російська історична наука зосередилася на діалектичній парадигмі „влада і суспільство”, генеруючи власні і запозичуючи чужоземні методики вивчення соціально-політичних процесів. В історіографії, на думку російської дослідниці І.Павлової, модернізаційні та соціологічні підходи набули ознак нової методології [53]. Вони засвідчували початок своєрідної деполітизації і деідеологізації історичних досліджень, але, вважає вона, відмовитись від політичної історії стосовно 1917 – 1991 років та взагалі минулого – неможливо. Дослідниця пропонує переглянути підходи щодо вивчення самої проблеми влади і суспільства. Термін і явище „влада”, на її переконання, дещо ширше від поняття „державна”, тому, що перша не лише перебирає на себе функції держави як політичного інституту, а також є способом взаємодії держави і суспільства. Висвітлюючи політичну історію СРСР, як тоталітарної держави, історики стають на шлях оптимального з'ясування суспільно-політичного розвитку країни, особливо щодо 20–30-х років. Таким є резюме і методологічне кредо І.Павлової.

Модернізаційні технології пізнання суспільного розвитку використовує С.Кара-Мурза, з'ясовуючи соціально-політичну ситуацію в країні періоду громадянської війни [163], особливості маніпулювання масовою свідомістю [164], Близькі принципи обстоюють А.Вишневський, досліджуючи

„консервативну модернізацію” в СРСР [124], а також інші прибічники модернізаційної історії. Якщо проаналізувати монографію А.Вишневського, то можна побачити всі ознаки ґрунтовно-політологічного дослідження взаємин між владою і суспільством, номенклатурою і соціальними групами, яке спирається на зарубіжні та вітчизняні джерела. Його „консервативна модернізація” фактично висвітлює технологію становлення „тоталітарної ідеології” і „збереження тоталітаризму” [124, с.193]. Вчений, аналізуючи політичний терор в СРСР, не акцентує увагу на „кровожерливості” Сталіна, а розглядає проблему ширше: „те, що відбувалося на верхівці партійно-державної піраміди, було лише віддзеркаленням боротьби за владу між старою і новою елітами, яка розгорнулася на всіх рівнях керівництва” [124, с.193]. Автор не виключає існування жорстокої конкуренції між партійно-радянськими посадовцями у роки громадянської війни та непу, коли їх дві третини загинуло „не природною смертю”. Партійні чистки 1925–1939 років, на думку іншого російського дослідника О.Авторханова, також були спрямовані на „знищення опозиції” і зміцнення влади сталінського угруповання [20]. Фактично їхні оцінки не суперечать одна одній, хоча, на перший погляд, вони уособлюють два протилежних табори – „модернізаторів” і „тоталітаристів”.

Тоталітарна держава диктаторського типу монополізувала владу в суспільстві, придушуючи будь-яку свободу. Така система методологічних координат характерна для низки монографічних досліджень, які з’являлися у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століть [154,150]. Функціональним аналізом подій та обставин переходу від „воєнного комунізму” до непу і знову до першо-витоків тоталітаризму вирізняється монографія А.Ахiezера. Звільнений від гніту народ, на переконання вченого, не створив „самоврядного суспільства” [119]. Ленін хотів вибудувати демократичний шлях розвитку, запроваджуючи неп, але Сталін, маніпулюючи настроями номенклатури командного стилю управління та гаслами, зрозумілими „плебсу”, вдався до „абсолютизації авторитаризму”, доводячи його до

крайньої форми – тоталітаризму” [119, с.492]. Партія підпорядкувала собі державу, проголосила принцип „морально-політичної єдності радянського народу”, що означало ілюзорність „загальної моральної платформи” влади і суспільства. Висновок А.Ахизера має право на існування, тому що віддзеркалює складну соціально-культурну парадигму функціонування політичної системи в СРСР.

Приземлюючи соціологічні методики до реальних суспільно-політичних відносин періоду 20-х років, деякі дослідники порушують питання про доцільність використання терміну „радянське суспільство” стосовно непу. Так, А.Лівшин дослідив „прояви громадянської свідомості” в роки громадянської війни і нової економічної політики [46, с.94-111]. Держава не встигла тоді налагодити „ефективне управління суспільством”, тобто структурувати його „на власний смак” [46, с.105], але тенденція до одержавлення суспільного життя була очевидною.

Політичний аспект нової економічної політики, зокрема, суспільно-політичні відносини між владою і народом, а також спроби модернізації самої системи влади стали пріоритетними для сучасної історіографії. Російська історична наука, досліджуючи неп, виокремлювала такі суспільно-політичні проблеми: влада, економіка, ідеологія, партійно-державний апарат, система державного управління, еволюція радянського політичного режиму, культура, інтелігенція, наука, соціальні аномалії, соціалістична законність, психологія мас, репресії, партійно-державна номенклатура. Російський історіограф непу І.Орлов, аналізуючи сучасний стан його вивчення, виокремлює факт скасування „оптимістичних оцінок” нового курсу та переходу до „об’єктивного висвітлення” [51].

Характерною ознакою сучасного історіографічного процесу є намагання істориків дати системну оцінку нової економічної політики. Так, С.Цакунов узагалі запровадив термін „непівське суспільство” [241], який невдовзі став уже надбанням історіографії. Висвітлюючи неп, одні історики протиставляють більшовицькому новому економічному курсу альтернативу –

програмні положення есерів і меншовиків про мішану державно-ринкову систему економіки з ідеями політичної демократії, інші обстоюють концепцію „не тоталітарного непу”. Існують думки про те, що непу не відбувся як система (В.Лельчук, Є.Гімпельсон), а В.Шишкін кваліфікує „політичний режим періоду непу як авторитарний” [67]. Він вважає термін „командно-адміністративна система” невдалим, тому що він є певним „камуфляжем”, тоді як існує спеціальний понятійний апарат у сучасній політології. Вчений переконаний, що „з переходом до нової економічної політики розпочалася лібералізація радянського політичного режиму” [67, с.217]. До розмаїття існуючих оцінок слід додати і точку зору А.Соколова, виголошену ще в листопаді 1990 року на конференції в Москві, про те, що „економічні перетворення” не були підтримані „глибокими політичними реформами” [48].

Особливості функціонування політичної системи періоду непу досліджує Є.Гімпельсон. Він підкреслює неадекватність непівських реформ – економічної і політичної. Російська Комуністична Партія більшовиків (РКП(б)), монополізувавши владу, ліквідувала опозиційні партії, підпорядкувала профспілки і пристосувала кооперацію до нових вимог [133]. Ідея одержавлення профспілок в УСРР періоду 20-х років досить вичерпно висвітлена у монографії О.Мовчан [202], а також розвинена в статтях С.Кульчицького [179]. Загальна теоретико-методологічна конструкція таких оцінок досить прозора: більшовики переймалися не розбудовою демократичного суспільства, а його неухильною ідеологізацією, моно-партійною модернізацією та уніфікацією духовного життя. У статтях Є.Гімпельсона, опублікованих протягом 1997 – 2000 років, висвітлювалася „політична мораль партійно-державних кадрів радянської влади” [29]. Міф про те, що робітники управляли країною, є неспроможним, тому що нею правило „радянське чиновництво” [28]. Аналізуючи функції номенклатури, Є.Гімпельсон підкреслює „верховенство партійного апарату над державним, зрощення партії і держави” [28].

У монографії, яка з'явилася у 1998 році, Є.Гімпельсон підсумував власні теоретичні досягнення у вивченні політичної системи періоду непу, довівши, що вона реформувалася не адекватно до економічних змін у суспільстві [130]. Він писав ще на початку 90-х років, що Ленін усвідомлював „необхідність реформування політичних відносин”, але на початку нової економічної політики не відбулося „перегляду політико-ідеологічних основ правлячої партії”, тому що „партія монополізувала всі державні структури” [27, с.37]. Нова економічна політика вимагала вдосконалення законності, „правового регулювання суспільних відносин”, але кодифікація відбувалася таким чином, щоб статті законів не розходилися з ідеологічними амбіціями партії [27, с.33]. Реформування державних установ, „спроби реформування взаємовідносин партії і влади” з громадськими організаціями, на думку Гімпельсона, виявилися „половинчастими”. Основна ж концептуальна ідея його монографії, яка побачила світ у 2000 році [129], полягає в думці, що в роки непу стався конфлікт між економікою та політикою, а головною завадою реформування радянської політичної системи була диктатура партії.

Тоталітарну сутність політичної системи 20-х років висвітлюють і молоді дослідники. При цьому спостерігається своєрідний методологічний дуалізм у вивченні історії номенклатури, тобто носіїв влади, коли прибічники модерністської течії підкреслюють ту обставину, що „концепція тоталітаризму не може детально охарактеризувати багат шарові суспільні явища, характерні для 20 – 30-х років” [37]. Вони виокремлюють елементи повсякденного життя номенклатури партійно-радянських органів влади, її житлово-побутові умови. Зокрема, на переконання В.Бровкіна, керівні кадри „явно копіювали спосіб життя скинутих багатіїв”, а в умовах непу „партія відірвалася від мас”, спокусившись „непівським духом свободи” [24]. Їх колега Б.Павлов також підкреслював меншовартісність „законності в умовах непу” і безмежний вплив партійних структур на кадрову політику в органах

правопорядку. Він зазначає, що ідея незалежності прокурорів, яка з'явилася на початку непу, викликала рішуче заперечення „політичної еліти” [52].

В українській історіографії нової економічної політики також виокремлюються студії з питань формування партійно-радянської номенклатури. Так, С.Кульчицький вважає, що „партійно-радянський апарат являв собою тільки інструмент влад”, а „справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів – вищих функціонерів і вождів” [179, с.223]. Учений вказує на мотиви внутрішнього реформування функцій партійної системи, яка фактично втратила ознаки політичної партії, перетворюючись на узурпатора влади. Він, спираючись на сучасні тлумачення тоталітаризму, показує специфіку і феномен радянського тоталітаризму. „Партія більшовиків, – наголошує С.Кульчицький, – яка почала налагоджувати за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася, перш за все, з проблемою організації влади та управління. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина стала залежною від держави, потрібний був, як з'ясувалося, фантастично розгалужений апарат” [179, с.225]. На його думку, РКП(б) мала диктаторські повноваження, а внутрішньопартійна демократія стала ілюзорною. При цьому формування органів влади відбувалося за вказівкою партії. У суспільстві діяли місцеві органи влади, до яких призначали, а не обирали за принципами представницької демократії. Концентрація партійної влади спостерігалася на всіх ділянках суспільного життя.

Монографія М.Дорошка, яка вийшла з друку 2004 року, присвячена проблемам формування, функціонування і трансформації компартійно-радянської номенклатури в УСРР 20 – 30-х років. Автор показує обставини перетворення Комуністичної Партії більшовиків України (КП(б)У) на державну структуру [148]. Він підкреслює її політичну та функціональну залежність від РКП(б), адже ця партія мала статус обласної організації, відверто орієнтуючись на офіційну Москву. „Більш того, – зазначає

М.Дорошко, – українське керівництво брало безпосередню участь у розробці перших кроків нової економічної політики, зокрема, голова ВУЦВК Г.Петровський був членом комісії ЦК РКП(б) з редагування проекту постанови X з'їзду про заміну розкладки натуральним податком” [148, с.81]. Дослідник доводить, що за обмеження ринкових відносин виступали Х.Раковський, а також „рядові партійні функціонери” [148].

На цю обставину звертає увагу і С.Кульчицький, показуючи політичний портрет Х.Раковського [125]. Нещодавно опублікована монографія В.Солдатенка про діяльність Г.П'ятакова також не обходить проблеми становлення радянської номенклатури, відтак і самої політичної системи [232]. „В результаті нова економічна політика (неп), – наголошує В.Солдатенко, – схвалена у березні 1921 року X з'їздом Російської Комуністичної Партії більшовиків (РКП(б)) і розрахована на активізацію діяльності всіх наявних у країні укладів, включаючи й державно-капіталістичний, дрібнотоварний тощо, використання результатів її функціонування для зміцнення радянської влади, зустріла достатньо широкий спротив – частково відвертий, а більшою мірою – скритий” [232, с.253]. Історик стверджує, що Г.П'ятаков „вважав неп реформістським відступом від „істинно більшовицького духу жовтня” [232]. Номенклатура ж була носієм влади, її віддзеркаленням, а не сутнісною ознакою, тому переоцінювати її функціональну роль не варто.

Російський історик С.Павлюченков, вивчаючи функції і завдання „нової бюрократії періоду непу”, виокремлює її політичну місію – „модернізацію і гуртування суспільства” [223]. Бюрократизм виростав з більшовицької моделі державного регулювання суспільних процесів, але співставлення „нової революційної аристократії” з „інститутом спадкової монархії і дворянського стану”, на нашу думку, виглядає дещо надмірним. Автор, між тим, більше уваги приділяє розвитку номенклатури, демонструючи еволюційний шлях її переродження, показує поступове становлення державного абсолютизму.

Багаточисельною є література з історії формування механізму і методів здійснення політичного терору в УСРР 20-х роках минулого століття. Вона фактично розкриває карально-репресивні функції системи радянської влади. Так, В.Ченцов вважає, що державні структури використовували репресії для утвердження тотального контролю над усіма галузями суспільного життя [312]. На таких теоретичних засадах ґрунтуються монографія М.Шитюка про масові репресії [246], а також серія праць Ю.Шаповала [243, 244]. Необхідно зазначити, що українська історіографія тлумачить суспільно-політичні відносини періоду непу з огляду на тоталітарність режиму, в контексті формування і розвитку держави тоталітарного типу.

Однак, досліджуючи соціальні відносини в аграрному секторі, історики України і Росії не уникли теоретико-методологічних принципів і підходів, характерних для концепції тоталітаризму. Висуваючи проблему „українське селянство і влада” періоду непу, Г.Капустян фактично розкриває діяльність партійних, радянських, громадських організацій села в контексті зміцнення тоталітарного режиму висвітлює різні форми селянського руху опору [41, 162, 272]. Дисертація Ю.Котляра також не оминула „соціального протистояння на селі в умовах зародження тоталітарного режиму”, тому суспільно-політичне життя автор обмежує репресіями проти селян, „антибільшовицьким повстанським рухом, деструктивною діяльністю радянських і громадських організацій” [276]. Протистояння влади і селянства у роки нової економічної політики висвітлюється в дисертаційних роботах О.Довбні [268], А.Каденюка [271], С.Богана [261]. Російські історики також приділяють значну увагу організаційним формам селянських повстань на початку непу [32].

Особливістю подібних історичних досліджень є певна декларативність соціальної проблематики, зосередження уваги на стандартних схемах висвітлення політичної історії та повсякденного життя селян. Соціальна проблематика, між тим, має власну систему виміру, а також складові, які заслуговують відносної деполітизації, зміщення акцентів від політично-

ідеологічних аспектів до конкретних питань повсякденного життя. В історіографії цей напрямок лише формується. Він превалує в статтях В.Смирнова [107], С.Дровозюка – про церковне життя в українському селі 20-х років ХХ століть [81], Г.Лаврик – про правові аспекти вирішення релігійного питання [90].

Соціальна сфера життєдіяльності „непівського суспільства” постає значно конкретніше і цілеспрямованіше у працях Н.Араловець – про міську сім’ю в Росії кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття [118], Н.Коцур – про соціальне становище міського населення України в умовах непу [279], І.Іщенко – про боротьбу держави з соціальними аномаліями [270], Д.Гриня – про соціально-демографічні процеси в містах України [264]. До цього ряду слід також віднести монографію В.Шарпатога про формування системи соціального забезпечення на початку 20-х років [245]. Названі автори розкривають внутрішні проблеми міського і сільського населення, різних професійних груп, аналізують їх повсякденне життя в умовах непу. Загалом, підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з питань політичної системи непівського суспільства, необхідно виокремити абсолютну перевагу „концепції тоталітаризму”: висвітлення найрізноманітніших проблем у контексті формування тоталітарного режиму влади.

* * *

Таким чином, проаналізувавши сучасну українську та російську історіографію з проблем економічного та соціально-політичного розвитку суспільства 20-х років в СРСР, можна виділити чотири пріоритетних напрямки історичних досліджень: з’ясування соціально-економічних відносин в аграрному секторі народного господарства; вивчення теорії та історії розвитку селянської кооперації; висвітлення історії становлення і функціонування приватного підприємництва; аналіз політичної системи в контексті економічних реформ.

Аграрна проблематика нового економічного курсу представлена традиційними і модерними темами науково-історичних досліджень. Історіографічний аналіз літератури дозволив виявити найсуттєвіші події, факти і явища соціально-економічного розвитку селянства та сільського господарства: соціальна диференціація селянських господарств, використання найманої праці, чисельність і професійний склад наймитів, скасування продрозкладки і застосування натурального проподатку, податкова політика, хлібозаготівельні кампанії, тлумачення системності непу у сільському секторі, криза 1923 року, селянська ініціатива запровадження нової економічної політики, аграрний ринок, відновлення сільського господарства, типологізація заможного селянства, елементи становлення фермерства, кустарні промисли селян, селянський двір.

Скасування продрозкладки і заміна її проподатком вважається сучасною історіографією основним фактором переходу до непу, хоча роль і значення натурального податку історики не ідеалізують (С.Корновенко, В.Лазуренко, С.Кульчицький, В.Марочко). Висвітлення соціально-правового інституту найманої праці побудоване на традиційних теоретико-методологічних засадах (ідея експлуатації, С.Лях), з елементами нового підходу (тлумачення „вимушеного” і „підприємницького” найму, О.Десятніков). В історіографії не набула розвитку концепція ринку праці - характерного атрибуту ринкової економіки. Малодослідженою залишається проблема використання найманої праці на приватних сільськогосподарських підприємствах, хоча заможні селянські господарства можна віднести до категорії приватних. Застосована дослідниками типологізація селянських господарств потребує систематизації показників і зіставлення з відповідними методиками, якими користувалися статисти 1920-х років та представники організаційно-виробничої школи (О.Чаянов та інші). „Заможність” не можна вважати за критерій функціональної характеристики селянських господарств, тому, що вона не розкриває їх організаційних та соціально-економічних

основ. Селянське господарство, як історичний факт, вимагає системного підходу, складові якого дослідив В.Калініченко.

Історики відмовилися від поняття відбудовного періоду 1921 – 1925 років, підкреслюючи переваги і здобутки непу, його позитивний вплив на розвиток ключових галузей сільськогосподарського виробництва. Між тим, слушною є думка В.Данилова про відбудову сільського господарства, а не про його ренесанс та бурхливий розвиток. Неп, на переконання переважної більшості дослідників, сприяв відновленню продуктивних сил сільського господарства, хоча не мав ознак завершеної і цілісної системи на селі (точка зору Є.Гімпельсона). Тимчасовий характер нового економічного курсу та його концептуальна обмеженість були зумовлені конституційним запереченням права приватної власності, відтак переслідуванням її організаційно-господарських форм (О.Сушко, Ю.Голанд). Криза 1923 року, яку деякі історики вважають „моментом істини” непу (В.Данілов), мала не стільки об’єктивне, скільки суб’єктивне походження (В.Калініченко).

Податкова політика і хлібозаготівлі є пріоритетними напрямками сучасних історичних досліджень непу, меншою мірою вивчається саме організаційно-фінансовий механізм їх запровадження та реалізації. Історики досліджують причинно-наслідкові зв’язки, намагаються показати тоталітарну природу радянського політичного режиму, його деструктивний вплив на селян. Висвітлюючи методи подолання хлібозаготівельної кризи кінця 20-х років минулого століття, сучасна історична наука знаходить у ній витоки „зламу непу”. Причини виникнення зернової проблеми і кризи хлібозаготівель розглядаються комплексно (В.Марочко), об’єктивно простежуються обставини згорання нової економічної політики.

Ініціаторами запровадження цієї політики „знизу”, на переконання українських та російських істориків, були саме селяни, масове невдоволення „воєнним комунізмом” яких набуло організаційних форм – збройних повстань.

До пріоритетних напрямків історіографії непу слід віднести дослідження історії кооперативного руху. Протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ століть відбувалися дискусії стосовно наявності „ленінського кооперативного плану”, ленінської концепції кооперації, її реального застосування та переваг. Частина істориків підтримує факт наявності у Леніна самобутньої кооперативної моделі розвитку сільськогосподарського виробництва (В.Дмитренко, В.Данилов, І.Файн, С.Кульчицький), інші це заперечують (В.Марочко). Існує і така точка зору: перегляд Леніним теорії кооперації не означав перегляду ним самої більшовицької моделі соціалізму. Теорія „кооперативного соціалізму”, яка набула поширення в історичній літературі, стосувалася з’ясування не принципу „соціалістичності” кооперативних товариств, а політико-економічного механізму використання кооперації для розбудови соціалізму. Суперечливим залишається тлумачення ролі і місця колгоспів у кооперативному русі: одні історики вважають їх двома складовими загально - кооперативного розвитку (В.Данилов, В.Дмитренко), інші зазначають, що вони різняться за організаційною побудовою та функціями (В.Марочко, С.Кульчицький). Більшість істориків виокремлює посередницьку роль кооперації, її проміжний характер, що не відповідало реальним можливостям кооперативної системи, яка не реалізувала свого справжнього потенціалу. Ідея „одержавлення” кооперації, яка стала вже теоретичним надбанням історіографії, не зовсім відповідає реаліям кооперативного руху. Кооперація мала власну організаційну структуру, виходила самостійно на ринок, а її директивна ліквідація свідчила про неспроможність держави економічно підпорядкувати цю структуру.

Вивчення становлення і функціонування приватного підприємництва є новим напрямком в історіографії, хоча дослідження приватного сектору тривали і в радянський період. Сучасна історична наука з’ясовує особливості формування приватного підприємництва у ключових галузях невід’язної економіки – торгівлі, промисловості, сільському господарстві, кредитно-банківській системі. Історики відстежують атрибути ринку – комерційний

розрахунок, орендні відносини, трестування промисловості, товарне виробництво, фінансову справу, концесії. Застосовуючи принципи і методи пізнання соціальної історії, вони виокремлюють соціально-професійний тип приватних підприємців (непманів), вдаються до класифікації селянських господарств як приватних сільськогосподарських підприємств фермерського типу (О.Сушко, М.Олійник), розкривають елементи приватного бізнесу на фінансовому ринку (Ю.Волосник, Ю.Голанд, О.Піріг), відносять кустарів до форм дрібного бізнесу (Л.Нізова). Малодослідженими є концесії і концесіонери, функціонування профспілок на приватних підприємствах. Спеціальних історичних досліджень потребують організаційні форми приватного бізнесу в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, готельно-комунальній галузі, дозвіллі. Соціальний інститут приватного підприємництва був своєрідним барометром синхронного функціонування нової економічної політики, її виразником.

Дослідження політичної системи непу відбувається переважно в контексті заперечення марксистського тлумачення суспільного розвитку, з застосуванням декількох сучасних соціологічних і політичних принципів (модернізму, повсякденності, тоталітаризму). Системні складові радянської влади (ради, партія, профспілки, громадські організації) висвітлюються з точки зору становлення і функціонування тоталітарного комуністичного режиму. Основною проблемою вивчення є взаємодія влади, держави і суспільства. Історики вживають визначення „непівське суспільство”, яке мало всі ознаки тоталітарного. Спостерігається певна ідеалізація функцій, ролі і місця партійно-радянської номенклатури в утвердженні тоталітаризму. Ставиться під сумнів існування в роки нової економічної політики конституційно сформованого громадянського суспільства, оскільки тоді відбувалася не його демократизація, а суцільна ідеологізація.

Ключовим для сучасної історіографії даної проблеми істориків є висновок про неадекватність економічних перетворень, зумовлених непом, принципам і завданням реформування політичної реформи.

ВИСНОВКИ

Здійснивши аналіз сучасної української та російської історіографії історії нової економічної політики, дотримуючись мети і завдання дисертаційної роботи, ми виявили основні тенденції розвитку історичних досліджень, їх концептуальні та проблемно-тематичні пріоритети, досягнули **таких конкретних результатів:**

- Сучасна українська науково - історична література з питань непу відрізняється від російської більшою кількістю власне історіографічних досліджень, у тому числі монографій та дисертацій, хоча їх проблемно-тематична спрямованість домінує над теоретико-методологічними працями. Історики вивчають політико-економічні обставини запровадження і здійснення нового економічного курсу більшовиків, переймаються з'ясуванням самої концепції непу, його тактики і стратегії, функціональних особливостей, ролі і місця в соціально-економічному та політичному житті суспільства. Дослідження (в тому числі й дисертаційні) враховують історіографічний контекст, але переважно формально, тому що в них відсутній критичний аналіз концептуальних підвалин, а головна увага зосереджується на ключових питаннях здійснення нової економічної політики.

Вивчення стану наукової розробки проблеми свідчить про відсутність в українській та російській історіографії комплексної узагальнюючої праці, системного історичного дослідження основних етапів функціонування непу в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, соціальній сфері. Навіть конкретні тематичні дослідження не вичерпують непівської проблематики, тому що їм бракує саме системного підходу до вивчення принципів проблем економічної політики, які безпосередньо стосуються його складових;

Досягненням сучасної історіографії є визначення основних напрямків з'ясування теоретичних питань, а також виокремлення ключових тематичних

пріоритетів у висвітленні нового економічного курсу. Серед них слід назвати такі: формування ринку, становлення приватного підприємництва, діяльність акціонерних і кооперативних товариств, концесій, становлення кредитно-банківської системи тощо. Інноваційним напрямком сучасних історичних досліджень непу є вивчення політичної системи влади, намагання вчених виявити рівень реформування економічних та політичних відносин, визначити причини неадекватності між ними. Десятки різних монографій і дисертацій, сотні статей, які безпосередньо або ж опосередковано стосуються нової економічної політики, свідчать про визрівання джерельної бази для сучасного історіографічного дослідження;

- Пріоритетними для української історіографії непу є його сутнісні ознаки, проблема запровадження і здійснення в основних галузях народного господарства, утвердження організаційних форм і політико-економічних засад нового курсу в сфері ринкових відносин та фінансів, кооперації.

Історія кооперативного руху в Україні періоду непу висвітлена набагато глибше і ширше, ніж у Росії. Характерно, що формування нової концепції непу відбувається в історичних дослідженнях шляхом протиставлення „воєнному комунізму” – початкового етапу нової економічної політики, виокремлення переваг продподатку над продрозкладкою, але без їх звичної ідеалізації, притаманної радянській історіографії.

Аграрна проблематика в українській історіографії непу, судячи з кількості праць та їх проблемно-тематичного спрямування, є ключовою. Вона представлена дослідженнями історії становлення і розвитку споживчої, сільськогосподарської, кредитної та промислової кооперації, історико-економічними та соціально-політичними аспектами функціонування селянських господарств. Між тим, існує велика низка малодосліджених проблем (організаційна структура внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, роль суб'єктів господарювання у його формуванні, форми дрібного приватного підприємництва);

Для українського історіографічного процесу, складовою частиною якого є вивчення нової економічної політики, характерні два ключових моменти: ця політика є одночасно об'єктом наукового дослідження і своєрідним генеруючим чинником суспільних явищ і процесів. Майже всі праці містять два основні підходи: українське суспільство в умовах непу і нова економічна політика в Україні. Історики досі не знаходять відмінностей між ними, хоча вони безумовно існують;

- Висвітлення істориками системи приватного підприємництва, організаційних підвалин кредитно-банківської системи, податкової політики, системи найманої праці і ринку робочої сили, діяльності концесій, соціальних аномалій у повсякденному житті, функціонування профспілок на приватних підприємствах непманів – фактично започаткувало новий напрямок в історіографії непу. Класична для радянської історіографії теорія соціально-економічного протистояння різних секторів економіки в роки нової економічної політики спростована сучасними історичними дослідженнями, які розглядають їх внутрішні закономірності розвитку та роль у формуванні ринку споживчих товарів.

Відсутня також ідеалізація непу істориками. Дослідники намагаються дати відповідь на питання про вплив останнього на функціонування трьох секторів економіки – державного, кооперативного і приватного, не виокремлюючи їх формаційних ознак та класових оцінок, якими відрізнялася радянська історіографія, зосереджуючись на організаційних формах, соціально-економічних характеристиках, виявленні ролі і місця у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції;

До пріоритетних напрямків слід віднести взаємини влади і селян, здійснення хлібозаготівель та податкової політики, проте їх висвітлення певною мірою абстраговане від принципів нової економічної політики;

- Вивчення політичної системи обмежується дослідженнями партійно-державної номенклатури, різних форм руху опору селян, особливостей становлення тоталітарного режиму в українському селі. Спостерігається

утвердження в історіографії чергової концептуальної схеми аналізу суспільно-політичних процесів, за якою громадські організації та ідеологічні інститути влади набули виразних рис форпостів тоталітарної системи. Соціально-професійні групи, перш за все „непмани”, не стали предметом глибокого вивчення, хоча й потрапили в поле зору істориків. Сьогодні існують диспропорції між висвітленням особливостей запровадження та реалізації непу в містах і селах. На стадії формування перебувають дослідження повсякденного життя непівського суспільства, хоча російська історіографія має декілька ґрунтовних монографічних праць;

Історичні дослідження непу російськими істориками характеризуються теоретико-методологічними підходами, які виявилися у спробах системного аналізу соціально-економічного і політичного розвитку суспільства. Застосовуючи формаційний, цивілізаційний і функціональний принципи пізнання суспільних явищ, історики Росії намагаються показати феномен тоталітаризму його найвищої форми розвитку – сталінізму, з іншого боку – складові більшовицької модернізації. На таких концептуальних підвалинах побудована переважна більшість праць про специфіку непівського курсу;

Перша половина 1990-х років фактично була присвячена з’ясуванню соціально-економічних і політичних перспектив непу, його альтернативи командно-адміністративним методам управління економікою наприкінці 20-х років. У зв’язку з цим основною стала проблема висвітлення протистояння ринкової та адміністративної систем господарювання, зіставлення політико-економічних моделей Є.Преображенського і М.Бухаріна, а в літературі спостерігалася певна ідеалізація принципів ринкових відносин періоду непу.

Для російського історіографічного процесу 90-х років ХХ – початку ХХІ століть характерна періодичність скликання науково-теоретичних конференцій – майже кожні два роки. Історики виявляють і друкують архівні документи і матеріали партійно-державних органів влади, які проголошували та здійснювали ключові принципи нової економічної політики. Зазначимо,

що в українській історіографії відсутні документальні видання про особливості запровадження та реалізації непу, відтак бракує джерельної бази для аргументації тих чи інших явищ;

В історичних дослідженнях російських учених поважне місце посідає політико-правовий аспект здійснення непу. Але аграрні відносини, які традиційно становили основний тематичний кістяк їх непівської проблематики, втратили актуальність. Натомість науковці активно досліджують особливості розвитку політичної системи.

Інноваційним є висновок російських істориків про неадекватність економічного реформування і змін у галузі політичних відносин непівського суспільства. Переважають проблемно-тематичні роботи, а історіографічні розробки представлені у вигляді наукових статей, хоча визріла необхідність написання узагальнюючої історіографічної праці;

Основна увага українських та російських істориків, які досліджують соціально-економічну та політичну проблематику 20-х років, минулого століття прикута до з'ясування обставин запровадження і зламу непу. Хронологічно період його запровадження, на думку українських та російських істориків, тривав протягом 1921 – 1923 років;

Досягненням сучасної історіографії непу є системне висвітлення причин його проголошення, виявлення історичних обставин і політико-ідеологічних мотивацій скасування „воєнного комунізму” та переходу до нового економічного курсу. Дослідники переглянули усталену в радянській історіографії парадигму про заміну продрозкладки натуральним податком як ключової ознаки непу.

Історіографи підкреслюють сучасну тенденцію поглибленого вивчення історичною наукою саме взаємодії політичних і економічних чинників, які розкривають переваги і недоліки чергової більшовицької модернізації після громадянської війни. Основними причинами проголошення непу історики обох країн вважають рух опору селян, їх невдоволення продрозкладкою, кронштадтське повстання, а сам факт переходу до нього – „політичним

банкрутством” і „капітуляцією державної партії перед селянством”, провалом „воєнно-комуністичного експерименту”, що діяв упродовж 1918 – 1920 років. Залишилася ідея компромісу влади і суспільства, яку історики називають „економічним Брестом” більшовиків, унаслідок застосування якого політична система та її воєнно-комуністична ідеологія залишилися без суттєвих змін, адаптувавшись до умов часткового реформування економічних відносин;

Переважає більшість істориків вважає Леніна ініціатором запровадження нової економічної політики, хоча першим хто висловився за скасування принципів „воєнного комунізму”, був, на їх переконання, Л.Троцький;

- Періодизація здійснення непу фактично не стала предметом спеціального історичного дослідження, а в науковій літературі існують різні обґрунтування хронологічних рамок його запровадження, реалізації та згорання. Не переконливими, а з науково-історичної точки зору неприпустимими, слід визнати такі визначення, як “доба непу”, “епоха непу”, особливо без їх супроводження конкретними датами. Найпоширенішими тлумаченням хронології непу сьогодні є 1921 – 1928 роки, але зустрічаються і 1921 – 1927 роки, проте значно рідше. Застосовується також і датування останнього 1921 – 1929 роками, яке прижилося в науково-історичній літературі. Дві фази виокремлюються особливо часто: 1921 – 1923 роки – запровадження, 1928 – 1929 роки – згорання непу. Роками „справжнього непу” визнано 1925 – 1927, а переломним роком для утвердження нової економічної політики, на думку російського історика В.Данилова, став 1923 рік.

Період запровадження непу виявився тривалим, відтак він мав перехідну фазу, яка, за визначенням дослідників, припадала на березень-вересень 1921 року з продовженням до 1922 року включно. Згоранню нового економічного курсу, судячи з наукової літератури, була притаманна асинхронність, зумовлена його різним рівнем та глибиною адаптації в

сільському господарстві, промисловості і торгівлі.

Історики акцентують увагу на суб'єктивних чинниках запровадження непу, посилаючись на рішення партійних і державних органів влади, називаючи Леніна ініціатором проголошення нового економічного курсу. Але науковці не персоніфікують обставин та причин його згорання, зосереджуючись переважно на проблемах альтернативності командно-адміністративної системи.

Відсутня внутрішня періодизація розвитку основних складових непу, особливо формування ринкових відносин, приватного підприємництва, фінансово-банківської системи, тобто функціональних ознак нового економічного курсу. Основною причиною його згорання історики вважають сталінську модель модернізації економічних відносин, яку почали активно запроваджувати у січні 1928 року;

Досліджуючи соціально-економічні проблеми розвитку аграрного сектору (диференціацію селянських господарств, використання найманої праці, орендні відносини, типологію заможного селянства, податкову політику, хлібозаготівлі, кустарні промисли), історики виокремлюють проблему впливу нового курсу на продуктивність сільськогосподарського виробництва. Українські та російські вчені висвітлюють різні аспекти невдоволення селян податковою політикою, хлібозаготівлями, вважаючи їх ініціаторами запровадження нової економічної політики „знизу”;

Спростовано поширену раніше в радянській історіографії тезу про так званий відбудовчий період сільського господарства у 1921 – 1925 роках, тому що ренесансу як такого не відбулося, а непу був лише умовою для розвитку кооперації та приватного підприємництва;

Новим є тлумачення селянських господарств як дрібних сільськогосподарських підприємств фермерського типу. Дискусійним видається твердження деяких російських істориків про відсутність цілісної системи непу в сільському господарстві, оскільки спостерігається ототожнення ними політики і конкретних економічних відносин. Нова

економічна політика не мала ознак системності, тому що репрезентувала принципи і методи реалізації конкретної політики, яка взаємодіяла з усталеними формами економічного життя суспільства. Системні ознаки були притаманні кооперації, організаційним основам селянських господарств і сільськогосподарського виробництва загалом, розвитку промисловості і торгівлі, кредитно-банківським установам, які діяли в умовах непу, спираючись на його принципи, але дотримуючись конкретних економічних законів;

- Фактично призупинено дослідження колективних форм господарювання в роки нової економічної політики, недостатньо вичерпно висвітлено формування ринку сільськогосподарської продукції. Надто суб'єктивним і малопереконливим є твердження про те, що саме методи подолання хлібозаготівельної кризи виявилися „кінцем непу”. Вони були конкретним механізмом реалізації командно-репресивного курсу економічної політики владних структур, які обрали переважно „воєнно-комуністичні” принципи управління економікою. Висвітлюючи податкову політику і хлібозаготівлі, які безпосередньо розкривають особливості здійснення непу, історики зосереджуються переважно на фіскальних функціях державних фінансових органів, засвідчуючи в такий спосіб елементи становлення адміністративного впливу на економіку;

Грунтовного перегляду зазнала радянська історіографія кооперативного руху, її теоретико-методологічні основи, в тому числі оцінка „ленінського кооперативного плану”. На початку 1990-х років. дослідники історії кооперації не заперечували ленінських кооперативних ідей, надаючи їм навіть теоретичних ознак програми соціалістичних перетворень у сільському господарстві. Дослідники селянської кооперації (в історіографії існує близько двох десятків монографічних і дисертаційних розробок) виокремлюють посередницьку роль кооперативних товариств у розвитку економіки, акцентують увагу на спробах одержавлення кооперативної системи;

Слушною є думка ряду вчених про те, що перегляд Леніним теоретичних засад кооперації не означав трансформації його моделі соціалізму. Визначення „кооперативний план” і „кооперативний соціалізм”, характерні для сучасної історіографії кооперації, на нашу думку, є результатом висвітлення кооперативного руху в контексті більшовицької теорії соціалізму, а не притаманних для кооперації принципів її розвитку;

В історико-економічній літературі не набула достатнього поширення та висвітлення інша теза Леніна, яка торкається проблеми пристосування кооперації до непу та навпаки, тобто суто непівська проблематика селянської кооперації. Існуюча кооперативна система віддзеркалювала повноцінність або недолугість принципів непівської економіки, виступаючи своєрідним барометром тривалості нового економічного курсу. Думка про те, що колективізація стала кінцем „кооперативного соціалізму”, є дискусійною, адже кооперативна система зазнала суттєвої реорганізації напередодні курсу на масову колективізацію, а кооперативні і колективні форми господарювання нормально співіснували упродовж 20-х років минулого століття, навіть в організаційних межах сільськогосподарської кооперації;

- Вивчення історичною наукою проблем становлення і функціонування приватного підприємництва в сільському господарстві, промисловості торгівлі, фінансах, яке розпочалося в середині 90-х років ХХ століття, фактично започаткувало новий напрямок в історіографії непу. Сам термін „приватне підприємництво” виник у 20-х роках, а предметом історичного дослідження вперше став у 90-х роках. Першим його почали використовувати російські історики, але щодо нової економічної політики – значно менше. В українській історіографії цій проблематиці присвячено декілька докторських дисертацій, монографій і низка наукових статей.

Соціальний інститут приватного підприємництва розкриває найвичерпніше непівські проблеми, бо це безпосередньо стосується організаційних форм дрібного бізнесу. Відтак постає картина повсякденного життя непманів – приватних підприємців у містах і селах.

Історіографія непу поповнилася працями, предметом дослідження яких стали валютний ринок і функціонування кредитно-банківської системи, діяльність профспілок на приватних підприємствах. Подолано усталену в історіографії концепцію висвітлення приватного капіталу з формаційно-класових оцінок, хоча деякі концептуальні елементи залишаються у характеристиці „нової буржуазії” періоду непу;

- Політична система періоду нової економічної політики аналізується в контексті з'ясування взаємин влади і суспільства з використанням різних підходів – формаційного, цивілізаційного, функціонального. Тому виникли модернізаційні принципи, теоретичні підвалини вивчення історії тоталітаризму, методи дослідження повсякденності. Для переважної більшості праць, автори яких переймаються історією політичних відносин, непу залишається ніби підпорядкованою проблемою. Ця політика виступає історичним фоном, хронологічними рамками або своєрідною характеристикою конкретних досліджень. Політична система аналізується з точки зору становлення тоталітарного режиму, відтак є певна концептуальна неузгодженість з принципами нелівського економічного плюралізму. Держава монополізувала всі складові розвитку суспільства, яке, на переконання вчених України і Росії, зазнало тотальної ідеологізації, а не демократизації політичних інститутів влади;

Вагомим внеском в історіографію проблеми слід визнати висновок Є.Гімпельсона про неадекватність економічних реформ змінам політичної системи.

- На стадії формування перебуває новий напрямок історичних досліджень непу – історія соціальних відносин (демографічні проблеми розвитку суспільства, соціальні аномалії, система соціального забезпечення, безробіття). Актуальним стає вивчення соціальних характеристик партійно-радянської номенклатури періоду непу, її функцій та ментальності.

Підсумовуючи результати дисертаційного дослідження, слід констатувати факт відсутності системної та узагальнюючої історіографічної

роботи з історії запровадження і здійснення непу, тому її написання стало необхідним для з'ясування теоретичного рівня і проблемно-тематичних пріоритетів сучасних наукових розробок нового економічного курсу українськими та російськими істориками.

Спираючись на результати історіографічного аналізу науково-історичної літератури з проблем непу, вважаємо за доцільне висловити **рекомендації для подальшого дослідження проблеми:**

- Важливо продовжувати вивчення системи приватного підприємництва, діяльності акціонерних товариств і товарних бірж, концесій, кооперації, формування ринку, фінансово-грошової системи, кредитної і податкової політики.

- Заслуговує детального історичного дослідження періодизація непу, вивчення його основних фаз – запровадження, розвитку, зламу, а також соціального обліку непманів, їх статусу, ментальності, професійного рівня, місця і ролі в житті суспільства. Вимагає обговорення проблема подвійного датування непу у вигляді формулювань („доба”, „епоха”) і цифрового вираження хронологічних рамок його функціонування.

- Історикам належить також з'ясувати важливе концептуальне питання: чи можна вважати неп завершеним соціально-економічним явищем, що претендує на доконаний історичний факт. Така постановка проблеми є важливою для формулювання тем конкретних історичних досліджень, оскільки в сучасній історіографії спостерігається ототожнення політики, тобто наміру, з реальними процесами, які не завжди збігаються в часі і просторі.

- Необхідно визначитись, коли неп є об'єктом дослідження, а коли чинником історичного процесу, каталізатором соціально-економічних і політичних явищ. Він, на нашу думку, не може виступати одночасно хронологічною межею розвитку перелічених явищ і їх передумовою, тож формулювання типу „Україна в умовах непу” або „неп в Україні” потребують предметного уточнення.

- Варто обмежитися формулюванням конкретної теми, виходячи з основних принципів непу, проголошених у відповідних законодавчих актах та зумовлених безпосереднім їх запровадження. Слід також вирізняти концепцію нової економічної політики від науково-історичного факту її обґрунтування в історіографії.

- Назріла потреба скликання в Україні науково-теоретичної конференції з теоретико-методологічних, соціально-політичних, економічних, соціокультурних проблем здійснення нової економічної політики, для виявлення дискусійних питань, узгодження позицій, виокремлення пріоритетних досліджень, а також напрацювання системних підходів та принципів до аналізу політичної системи періоду 20-х років минулого століття в українському суспільстві. На часі з'ясування того, наскільки вона зазнала реформування подібно економічним відносинам. Така конференція дозволила б визначити справжній рівень сучасної історіографії непу, її досягнення, прорахунки, втрати, проблеми і перспективи подальших історичних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛИ

- 1.1. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. докум. і мат-лів // Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева: Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
- 1.2. Данилов В.П. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг.: исторический источник в контексте эпохи // Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединённый пленум ЦК и ЦКК ВКП(б): - II 1928 г. Ред. кол. тома В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв. ред), Н.В. Муравьёва, Н.А. Сидоров. – М.: МВД, 2000. – 459 с.
- 1.3. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. – Том 1: Объединённый пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6 – 11 апреля 1928 г. Редакционная коллегия тома В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) Н.В. Муравьёва, Н.А. Сидоров. – М.: МФД, 2000. – 495 с.
- 1.4. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. – Том 2: Пленум ЦК ВКП(б) 4-12 июля 1928 г./ Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк, А.Ю. Ватлин (отв.ред), Е.Е. Кириллова, Л.Н. Малашенко. – М.: МФД, 2000. – 719 с.
- 1.5. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. – В 5-ти томах. – Том 3: Пленум ЦК ВКП(б) 16-24 ноября 1928 г./ Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В., Хлевнюк (отв. ред.), И.М. Закомолкина, В.С. Леванович. – М.: МФД, 2000. – 663 с.
- 1.6. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП (б). 1928-1929 гг. – В 5-ти томах. – Том 4: Объединённый пленум ЦК и ЦКК ВКП(б). 16-23 апреля 1929 г./ Ред. кол. тома: В.П. Данилов, А.Ю. Ватлин, О.В.

- Хлевнюк (отв. ред), Л.В. Кошелева, Л.А. Роговая. – М.: МФД, 2000. – 767 с.
- 1.7. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б). 1928 - 1929 гг. – В 5-ти томах. – Том 5: Пленум ЦК ВКП(б) 16-17 ноября 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв. ред), М.С. Астахова, Г.В. Горская. – М.: МФД, 2000. – 703 с.
- 1.8. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Зб-к докум. і мат-в, друге вид., стереотипне. – К.: Наукова думка, 1993. – 732 с.
- 1.9. Крестьянское движение в Тамбовской губернии (1917-1918): Документы и материалы / В.П. Данилов и др. (отв. сост.); Данилов В.П. (отв. ред). – М.: РОССПЭН, 2003. – 480 с.
- 1.10. Крестьянское движение в Поволжье. 1919-1922: Документы и материалы // Отв. ред. В. Данилов, Т. Шанин; Отв. сост. В. Данилов, В. Кондрашин, Н. Тарлова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 944 с.
- 1.11. Кронштадтская трагедия 1921 года: Документы В 2 кн. Кн.1 // Сост. М.А. Антифеева и др. – М.: РОССПЭН, 1999. – 688 с.
- 1.12. Кронштадтская трагедия 1921 года: Документы в 2 кн. Кн.2. // Сост. М.А. Антифеева и др. – М.: РОССПЭН, 1999. – 672 с.
- 1.13. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева, сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с.
- 1.14. Сільськогосподарський союз голландських виходців на Україні (1921-1927 рр.): Збірник документів і матеріалів. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 339 с.
- 1.15. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы. В 4-х т.: Т.2.: 1923-1929 года / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 1168 с.

- 1.16.«Совершенно секретно». Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). – Т. 5.: 1927год / Ред. коллегия В.С.Христофоров, А.Н.Сахаров, Т.Н.Севастьянов и др. – М.: ИРИ РАН, 2003. – 738 с.
- 1.17.Советская товарная биржа: 20-е годы. Документы и материалы. – М.: Наука, 1992. – 386 с.
- 1.18.Судебный процесс над социалистами - революционерами (июнь-август 1922 г.): Подготовка. Проведение. Итоги: Сб. докум. / Ред. кол.: Н.Н. Покровский, В.П. Козлов, С.В. Мироненко и др. : Сост. С.А. Красильников и др. – М.: РОССПЭН, 2002. – 1007 с.
- 1.19.Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 гг. Документы и материалы. – В 5- ти т.: Т. 1.: Май 1927 – ноябрь 1929гг. / Под ред. В.П. Данилова, Р. Манинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999. – 880 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

2. СТАТТІ У ЖУРНАЛАХ

- 2.20. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – №12. – С.73 - 90.
- 2.21. Берхин И.Б. Так что же такое «военный коммунизм»? // История СССР. – №3. – С.131-142.
- 2.22. Бородкин Л.И., Свищев М.А. Социальная мобильность в период нэпа. К вопросу о росте капитализма из мелкого производства // История СССР. – 1990. – №5. – С.105-121.
- 2.23. Бровкин В.Н. Культура новой элиты, 1921- 1925 гг. // Вопросы истории. – 2004. – №8. – С.83-98.
- 2.24. Быстрова И.В. Государство и экономика в 1920-е годы: борьба идей и реальность // Отечественная история. – 1993. – №3. – С. 19-34.
- 2.25. Галас М.Л. Разгром аграрно-экономической оппозиции в начале 1930-х годов: дело ЦК Трудовой крестьянской партии (по

- материалам следствия) // Отечественная история – 2002. – №5. – С. 89-111.
- 2.26. Гимпельсон Е.Г. “Орабочивание” советского государственного аппарата: иллюзии и реальность // Отечественная история. – 2000. – №5. – С. 38-46.
- 2.27. Гимпельсон Е.Г. Политическая система и НЭП: неадекватность реформ // Отечественная история. – 1993. – №2. – С. 29- 43.
- 2.28. Гимпельсон Е.Г. Руководящие советские кадры: 1917-1920-е годы // Отечественная история. – 2004. – №4. – С. 61-67.
- 2.29. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917-1920) // Отечественная история. – 1997. – №5. – С. 44-54.
- 2.30. Данилов В.П. Диалог историков // История СССР. – 1990. – №2. – С.91-97.
- 2.31. Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. – 1990. – №5. – С.7 – 30.
- 2.32. Дементьев В.Д., Самошкин В.В. Восстание крестьян на Тамбовщине в 1920-1921 годах (Обзор литературы) // История СССР. – 1990. – №6. – С.99 –110.
- 2.33. Дмитренко В.П. «Военный коммунизм», НЭП... (История советского общества. Краткий очерк (1917-1945 гг.) // История СССР. – 1990. – №3. – С.3 – 25.
- 2.34. Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Вопросы истории КПСС. – 1991. – №3. – С. 18-35.
- 2.35. Елизаров М.А. Ещё раз о причинах Кронштадтского восстания в марте 1921 года // Отечественная история. – 2004. – №3. – С.165-180.
- 2.36. Есипов С.А., Канищев В.В. “Антоновский НЭП” (организация и деятельность “Союза трудового крестьянства” Тамбовской губернии (1920-1921) // Отечественная история. – 1993. – №4. – С. 60-72.

- 2.37. Измозик В.С, Лебина Н.Б. Жилищный вопрос в быту ленинградской номенклатуры 1920-1930-х годов // Вопросы истории. – 2001. – №4 – С. 98 – 110.
- 2.38. Исаев И.А. Переходная экономика НЭПа (Поиск формы хозяйственно-правовой автономии и централистические тенденции // История СССР. – 1990. – №2. – С. 15-30.
- 2.39. Кабанов В.В. Школа А.В.Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли // История СССР. – 1990. – №6. – С. 89-98.
- 2.40. Каминская С.Г., Каминский Г.Д. Г.Н.Каминский во главе сельскохозяйственной кооперации // История СССР. – 1990. – №2. – С. 126-140.
- 2.41. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы НЭПа // Отечественная история. – 2001. – №5. – С. 165-173.
- 2.42. Корновенко С.В. Єдиний сільгосподаток: теорія та практика оподаткування українського села у 1923-1925 рр. // Вісник Черкаського держуніверситету. – Вип. 6. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Б.Хмельницького, 1998. – С.57-60.
- 2.43. Корновенко С.В. Негативні тенденції радянської податкової політики в українському селі у 1924-1925 господарському році // Вісник Черкаського держуніверситету. – Вип. 12. – Черкаси: Черкаський держ. унт ім. .Б.Хмельницького, 1999. – С. 104-107.
- 2.44. Кривошеев Ю.В., Дворниченко А.Ю. Изгнание науки: российская историография в 20-х - начале 30-х годов XX века // Отечественная история. – 1994. – №3. – С.143 - 158.
- 2.45. Кунин В. Концессионная политика в советской России (1923-1929 гг.) // Вестник Московского университета. – Серия 6. Экономика. – 1993. – № 35. – С. 24-30.

- 2.46. Лившин А.Я. Гражданское конституционное сознание: обладало ли им советское общество в годы гражданской войны и НЭПа // Отечественная история. – 2001. – №4. – С. 94-111.
- 2.47. Назаров О.Б. Проблемы планирования в контексте борьбы за власть в условиях нэпа // Отечественная история . – 2000. – №4. – С.54-64.
- 2.48. Неретина Л.А. Нэп – идеи, практика, уроки (конференция в институте истории СССР АН СССР // Отечественная история . – 1992. – №1. – С.217-219.
- 2.49. Орлов И.Б. „Гримасы нэпа” в историко-революционном фильме 20-х годов // Отечественная история. – 2003. – №6. – С.21-30.
- 2.50. Орлов И.Б. «Соблазны нэпа» и политическая система 1920-х годов // Отечественная история. – 2000. – №4. – С.209-211.
- 2.51. Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа : достижения, проблематика, перспективы // Отечественная история. – 1999. – №1. – С.102 -116.
- 2.52. Павлов Б.В. Становление контроля партийной номенклатуры над правоохранительной системой в 1921-1925 годах // Вопросы истории. – 2004. – №1. – С.32 - 50.
- 2.53. Павлова И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы // Вопросы истории. – 2001. – №10. – С.46 - 56.
- 2.54. Памяти Виктора Петровича Данилова (4 марта 1925 г. – 16 апреля 2004 г.) // Отечественная история. – 2004. – №4. – С.210 - 211.
- 2.55. Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – №8. – С.3-20.
- 2.56. Сенявский А.С. Конференция по истории новой экономической политики // Отечественная история. – 2003. – №3. – С.178 -184.
- 2.57. Сивохина Т.А. Полвека на историческом факультете / К юбилею проф. В.М.Селунской // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 2001. – №1. – С.9 -10.

- 2.58. Симонов Н.С. Советская финансовая политика в условиях нэпа (1921-1927 гг.) // История СССР. – 1990. – №5. – С.42-59.
- 2.59. Симонов Н.С. Термидор, брюмер или фрюктидор? Эволюция сталинского режима власти: прогнозы и реальность // Отечественная история. – 1993. – №4. – С.3-18.
- 2.60. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1995. – №3. – С.116 -118.
- 2.61. Суворова Л.Н. За „фасадом” „военного коммунизма” политическая и рыночная экономика // Отечественная история. – 1993. – №4. – С. 48-59.
- 2.62. Сушко О.О. Становлення системи приватного підприємництва в промисловості України періоду непу (1921-1928) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Наук.-практ. зб-к. – 2003. – №2. – С. 176 -183.
- 2.63. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.30-39.
- 2.64. У. Эньюань. Нэпманы, их характеристика и роль // Отечественная история. – 2001. – №5. – С. 78-87.
- 2.65. Файн Л.Є. Советская кооперация в тисках командно-административной системы в 20-е годы) // Вопросы истории. – 1994. – №9. – С. 35-47.
- 2.66. Хазиев Р.А. „Автономный нэп” эпохи „военного коммунизма” на Южном Урале: рыночная альтернатива командно-распределительной экономике // Отечественная история. – 2001. – №6. – С. 46-60.
- 2.67. Червонная С.М. „Россия нэповская”: политика, экономика, культура (Заметки с научной конференций) // Отечественная история. – 1992. – №3. – С. 216-221.

- 2.68. Шаповал Л. Наукова спадщина В.П.Данилова (1925-2004) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного. ун-ту ім. В.Гнатюка. – Сер.: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип. 2. – С.176-181.
- 2.69. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія теорії „кооперативного соціалізму” // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Наук. пакт. з-к. – К.: Вид-во Курс ТОВ, 2005. - № 4. – С. 221-230.
- 2.70. Шарапов Ю.П. Россия нэповская / Под. ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 446с. // Отечественная история. – 2002. – №6. – С. 215-216.

3. СТАТТІ У ЗБІРНИКАХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

- 3.71. Аліман Б..В. Основоположники селянської кооперації // Український селянин. Збірник наукових праць. Випуск 6. – 2002. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького. – С.92-94.
- 3.72. Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу непу // Український селянин. Зб. наук. праць. Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С.235-237.
- 3.73. Боечко В.Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду непу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років ХХ ст. // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана.Хмельницького, 2004. – С.59-63.
- 3.74. Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – С. 96-99.

- 3.75. Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – С.200-215.
- 3.76. Ганжа О.І. Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 10. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – С.235-250.
- 3.77. Георгізов Г.М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С.41-43.
- 3.78. Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 9. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – №8. – С.247-250.
- 3.79. Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 6 – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – С.112-114.
- 3.80. Десятніков О.В. Чисельність наймитів в одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С.131-134.
- 3.81. Дровозюк С.І. Українське селянство і національний церковний рух 20-х років ХХ століття: історіографія // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип.8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького. – 2004. – С. 64-73.
- 3.82. Земзюліна Н.І., Корновенко С.В. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927-1928/1929 господарських років // Український

- селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип.6. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – С. 114-116.
- 3.83. Историческое значение НЭПа. Сб. науч. трудов. – М.: Ин-т истории СССР, 1990. – 202 с.
- 3.84. Козлов И.А. Революция, НЭП и судьбы мелкого производства // Историческое значение НЭПа. Сб. науч. трудов. – М.: Ин-т истории СССР, 1990. – С.61-89.
- 3.85. Костик Є.П. Кооперативне видавництво “Книгоспілка” та українське село у 1920-х рр. // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г. Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С. 227-229.
- 3.86. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 13. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – С. 183-202.
- 3.87. Коцур Г.Г., Пиріг О.А. Кредитно - банківська система України початку непу // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т.4. – Чернівці, 2000. – С. 128-131.
- 3.88. Кульчицький С.В. Підготовка керівництвом ВКП(б) політичних та економічних передумов для примусової колективізації сільського господарства (1919-1929 рр.) // Україна соборна: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип.1. – С. 217-248.
- 3.89. Кульчицький С.В. Х. Раковський на чолі Раднаркому УРСР у перші роки непу (1921-1923) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Респуб. міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Ін-т історії України АН УРСР, 1991. – С.8-24.
- 3.90. Лаврик Г.В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. / За ред.

- С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Випуск 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С. 45-47.
- 3.91. Лазуренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу НЕПу // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 6. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – С. 109-112.
- 3.92. Малеева Т.І. Кустарні заняття українського селянства у 1927-29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ) // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип.8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С.273-275.
- 3.93. Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920-30-х рр.: історико-теоретичний аспект // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип.8. – Черкаси: Черкаський нац-й. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С. 253 - 258.
- 3.94. Метельский Н.Н. X съезд РКП(б): шаг к нэпу или защита „военного коммунизма” // Историческое значение НЭП. Сб. науч. трудов. – М.: Ин-т истории СССР, 1990. – С. 43-60.
- 3.95. Морозов А.Г. Публікації 1920-х років як джерело вивчення кооперативної системи кредитування сільського господарства // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 7. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С. 115-119.
- 3.96. Морозов А.Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу непу // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С. 230-235.

- 3.97. Морозов А., Корновенко С. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1924-1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб-к наук. праць. Вип. 8. – К.: Ін-т історії України, 2003. – С. 60-76.
- 3.98. Нізова Л.В. Вплив податкових пільг 1924 року на розвиток добровільного промислового кооперування // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб-к наук. праць. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 136-164.
- 3.99. Нізова Л.В. Дрібна власність в Україні (на прикладі розвитку кустарно-ремісничого виробництва кінця ХІХ-ХХ століття) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 64-66.
- 3.100. Нізова Л.В. Спроби конструкторів Радянської модернізації змінити соціально-економічну природу дрібних власників // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб-к наук. праць. – Вип. 8. – К., 2003. – С.176-197.
- 3.101. Орлов И.Б. Новая экономическая политика: проблемы методологии и историографии // Дискусии по истории Отечества. Сборник статей. – Симферополь, 1997. – С.122 - 138.
- 3.102. Паскаленко В.Є. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С.257 - 259.
- 3.103. Пиріг О.А. Ринкові відносини в контексті непу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб-к наук. праць. – Вип. 6. – К., 2002. – С.267-273.
- 3.104. Святець Ю.А. Вибіркові переписи селянських господарств 1920-х рр. як джерело з історії // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 6. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2002. – С.19 -22.

- 3.105.Святець Ю.А. Регіональні особливості організації селянського господарства України навесні 1926 року // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С.265-270.
- 3.106.Святець Ю.А. Соціально-економічні фактори розвитку селянського господарства України (за даними весняного вибіркового перепису 1926 р.) // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 7. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С.141-144.
- 3.107.Смирнов В.М. Ідеологічні та суспільно-політичні чинники при наданні гуманітарної допомоги селянству України в період непу // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 8. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – С.250 -252.
- 3.108.Тростогон А.М. Сільськогосподарська кооперація в Україні в 20-х рр. ХХ століття: історіографічний аспект // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 7. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С. 119 -121.
- 3.109.Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ століття // Український селянин: Зб-к наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Вип. 7. – Черкаси: Черкаський нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С. 121 – 122.
- 3.110.Шаповал Л. Методологія і джерела дослідження історіографії непу // України і світ: Зб-к наук. праць. – Кривий Ріг. Вид. Дім, 2005. – С. 218-225.

- 3.111. Шаповал Л.І. Російська історіографія проблем непу наприкінці 80-х рр. – на початку 90-х рр. XX ст. // Історичні записки: Зб-к наук. праць. – Вип. 6. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. – С. 134-149.
- 3.112. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія періодизації нової економічної політики // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Між. від. зб-к наук. праць. – Вип. 14. – К.: Ін-т історії НАН України, 2005. – С. 466-474.
- 3.113. Шаповал Л. Українська історіографія проблем непу 90-х рр. XX ст. // Сторінки історії. Зб-к наук. праць / Відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ, „Політехніка”, 2005. – Вип. 21. – С.201-218.

4. МОНОГРАФІЇ

- 4.114. Андрусишин Б.І.У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 років. – К.: ФПУ, 1995. – 191 с.
- 4.115. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60–80–е года XX века). – М.: ИРИ РАН, 2003. – 246 с.
- 4.116. Алексеева Г.С. Новейшая отечественная историография о причинах окончания нэпа (вторая половина 80-х начало 90-х гг.) // Отечественная и всеобщая история: методология, источниковедение, историография. – Брянск, 1993. – С. 33-35.
- 4.117. Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху. 1920 - 1930-е годы. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 573 с.
- 4.118. Араловец Н.А. Городская семья в России. 1897-1926 гг.: Историко-демографический аспект. – М.: ИРИ РАН, 2003. – 207 с.
- 4.119. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. Социокультурная динамика России. Том 1. От прошлого к будущему, 2-е перер. и доп. – Новосибирск.: «Сибирский хронограф», 1997. – 805с.

- 4.120. Белов С.В. Проблемы функционирования частного капитала в период непа. К методологии вопроса: возможности социального подхода // Факторы становления социального облика молодого российского предпринимателя. – Ниж. Новгород, 1995. – С. 294-298.
- 4.121. Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – 352с.
- 4.122. Бухарин Н.И. Путь к социализму: Избранные произведения // Отв.ред. В.П. Данилов, С.А. Красильников. – Новосибирск.: Наука, 1990. – 494с.
- 4.123. Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче - крестьянский союз. – М-Л.: Госиздат, 1925. – 106 с.
- 4.124. Вишневский А.Г. Серп и Рубль: консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ, 1998. – 432с.
- 4.125. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. – К.: Політвидав України, 1990. – 265 с.
- 4.126. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків: НМЦ “СД”, 2002. – 384 с.
- 4.127. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205 с.
- 4.128. Ганжа О.І. Українське селянство у боротьбі проти тоталітарного режиму // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С. 30-57.
- 4.129. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 440 с.
- 4.130. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917 1920 гг. – М.: ИРИ РАН, 1998. – 258 с.

- 4.131. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы. 20-е годы. Руководящие кадры государственного аппарата СССР: Монография. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 225 с.
- 4.132. Гимпельсон Е.Г. Становление и эволюция советского государственного аппарата управления. 1917 – 1930. – М.: ИРИ РАН, 2003. – 225 с.
- 4.133. Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы 1917-1923 гг. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
- 4.134. Голанд Ю.Н. Кризисы, разрушившие НЭП. Валютное регулирование в период НЭПа. Изд.-е 2-е, доп. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1998. – 154 с.
- 4.135. Головкич В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К.: Ін-т історії України НАН, 2003. – 226 с.
- 4.136. Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 886 с.
- 4.137. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. ред. А.К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 328 с.
- 4.138. Горелов О.И. Цугцванг Михаила Томского . – М.: РОССПЭН, 2000. – 288 с.
- 4.139. Горинов М.М., Данилов В.П., Дмитренко В.П. История России. Часть III. XX век: выбор моделей общественного развития. – М.: Об-во “Знание” России, 1994. – 191 с.
- 4.140. Гриневич Л.В. “Надзвичайні заходи” 1928 рік та особовий склад УВО // Голод 1932 - 1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.295-311.
- 4.141. Гриневич Л.В. Методи хлібозаготівель 1928-1929 років посталінському // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.278-294.
- 4.142. Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 20- ті роки. – К.: Наукова думка, 1997. – 178 с.

- 4.143. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталинизм на Украине: 20-30-ті роки. – К.: “Либідь”, 1991. – 340 с.
- 4.144. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М.: Наука, 1997. – 319 с.
- 4.145. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1999. – 359 с.
- 4.146. Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях НЭПа. 1921-1927 годы. – К., 1992. – 62 с.
- 4.147. Диланян А.А. Регулирование внутреннего рынка 1921-1923 гг. (историко-экономический аспект). – К.: Знание, 1991. – 48 с.
- 4.148. Дорошко М.С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20-30 – ті роки ХХ століття: соціо-історичний аналіз: Монографія. – К.: Видав. – поліграф. центр “Київський університет”, 2004. – 154 с.
- 4.149. Дослідження з історії економічної думки в Україні (кінець ХІХ-ХХ). – К.: Наукова думка, 1996. – 138 с.
- 4.150. Драма Российской истории: большевики и революция // Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 449 с.
- 4.151. Ильиных В.А. Государственное регулирование заготовительного рынка в условиях НЭПа (1921-1927 гг.) // НЭП: приобретения и потери / Р.У. Дэвис, В.П. Дмитренко, В.А. Мау и др. – М.: Наука, 1994. – С. 159-169.
- 4.152. История предпринимательства в России / Книга 2. Вторая половина ХІХ – начало ХХ века. – М.: РОССПЭН, 1999. – 575 с.
- 4.153. История России. ХХ век (А.Н. Боханов, М., Горинов, В.П. Дмитренко и др. – М.: ООО « Из-во АСТ», 2001. – 608 с.
- 4.154. История России. Советское общество. 1917-1991: Экспериментальное учебное пособие для средней школы / В.В. Журавлёв, Ю.В. Аксютин, М.К. Горошков и др. – Саратов: ТЕРРА, 1997. – 456 с.
- 4.155. История России: Теоретические проблемы / Отв. ред. А.С. Сенявский. – М.: Наука, 2003. – Вып.1. – 240 с.

- 4.156. Историки экономической мысли: В.В. Святловский, М.И. Туган-Барановский, В.Я. Железнов / МГУ им. М.В. Ломоносова / Под ред. М.Г. Покидченко, Е.Н. Калмычковой. – М.: Наука, 2003. – 319 с.
- 4.157. Історія економічної думки України. – К.: „Либідь”, 1993. – 318 с.
- 4.158. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России. XX век . – М.: ИРИ РАН, 1997. – 156 с.
- 4.159. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
- 4.160. Калініченко В.В. Селянське господарство України в до колгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991. – 129 с.
- 4.161. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
- 4.162. Капустян Г.Т. Дві “правди” або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 440 с.
- 4.163. Кара-Мурза С.Г. Гражданская война 1918-1921: урок для XXI века. – М.: Алгоритм, 2003. – 256 с.
- 4.164. Кара-Мурза С.Г. Краткий курс манипуляции сознанием. – М.: ООО Изд-во ЭКСМО, 2003. – 444 с.
- 4.165. Касьяненко В.И. НЭП и акционерное предпринимательство в СССР. – М.: Серия «Политическая история XX века» – №5, 1991. – 64 с.
- 4.166. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Изд.-е 2, доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.
- 4.167. Козацька Т.Ю. Система оподаткування та самообкладання селян в УСРР 1928-1930 рр. // Питання аграрної історії України та Росії. Мат-ли п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С.151-158.
- 4.168. Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. – К.: Хрещатик, 2002. – 176с.
- 4.169. Кооперативно-колхозное строительство в СССР. 1917-1922: - М.: Наука, 1990. – 400 с.

- 4.170. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.
- 4.171. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса: ТОВ ВІД, 2004. – 354 с.
- 4.172. Коцур А.П. Українська національна історіографія ХХ століття: Навч. метод. посіб. Переяслав-Хмельницький. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький: П.- ХДПУ, 2003. – 40 с.
- 4.173. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
- 4.174. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. метод. посіб. для студ. іст. спец. вузів. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.
- 4.175. Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: Национально-культурная политика 20-х гг. – М.: ИРИ РАН, 1998. – 416 с.
- 4.176. Крестьянские истории: российская деревня 1920-х годов в письмах и документах // Сост., предисл. С.С. Крюковой. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
- 4.177. Крицман Л. Героический период Великой русской революции (опыт анализа „военного коммунизма”). – М. – Л.: ГИЗ, 1926. – 283 с.
- 4.178. Кулагин Г.А. О некоторых проблемах НЭПа в новейшей отечественной историографии // Актуальные проблемы отечественной истории. – Воронеж, 1995. – С.94-99.
- 4.179. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: „Основи”, 1996. – 396 с.
- 4.180. Кульчицький С.В. Непівська концепція „кооперативного соціалізму” // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С.85-115.

- 4.181. Кульчицький С.В. Теоретичні аспекти нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) . – К., 2000. – С.14-28.
- 4.182. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) – К.: Вид. Дім „Альтернативи”, 1999. – 336 с.
- 4.183. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 204 с.
- 4.184. Кульчицький С.В. Ціна „великого перелому”. – К.: Україна, 1991. – 430 с.
- 4.185. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 159 с.
- 4.186. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Неп в Україні // Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – С.342 – 347.
- 4.187. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1922-1932 годах. – Х.: Основа, 1992. – 189 с.
- 4.188. Лортикян Э.Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины. – Х.: Основа , 1995. – 128 с.
- 4.189. Лортикян Э. Л. План и рынок в хозяйственной системе НЭПа: исторический опыт Украины. – Х.: Основа , 1992. – 215 с.
- 4.190. Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы НЭПа. 1921-1929 годы. – Саратов, 1996. – 320 с.
- 4.191. Лютов Л.Н. Частная промышленность в года нэпа (1921-1929). – Саратов, 1994. – 147 с.
- 4.192. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: „Вища школа”, 1990. – 127 с.
- 4.193. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения. Учебное пособие. – М.: Маркетинг, 1999. – 328 с.

- 4.194. Малиновский П.А. Советская цивилизация.: Непреходящие ценности и причины ее разрушения..Будущее России. – М.:Грааль,2003. – 108 с.
- 4.195. Марочко В.І. Зернова проблема та „криза хлібозаготівель”// Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.265-278.
- 4.196. Марочко В.І. Селянська кооперація – альтернатива колективізації // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С.256-265.
- 4.197. Марочко В.І. Українська селянська кооперація (історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)). – К.: М.Р.Kots Publishing, 1995. – 216 с.
- 4.198. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст. / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К;Черкаси: Відлуння – Плюс, 2001. – 440 с.
- 4.199. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности процесса. – М.: РОССПЭН, 1998. – 574 с.
- 4.200. Милуков П.Н. Очерки истории исторической науки РАН / Отв. ред. сост. М.Г. Вандолева. – М.: Наука, 2002. – 504 с.
- 4.201. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К.: Ін-т історії України, 1991. – С.24-35.
- 4.202. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 418с.
- 4.203. Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – 275 с.
- 4.204. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История Советского государства. Учебник для вузов. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 704с.
- 4.205. Нэп в контексте исторического развития России ХХ века / Отв.ред. А.К.Соколов. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 317 с.
- 4.206. НЭП: завершающая стадия: соотношение экономики и политики / ИРИ РАН / Ред. кол. В.П. Дмитренко и др. – М.:, 1998. – 270 с.

- 4.207. Нэп: приобретения и потери / Р.У.Дэвис, В.П.Дмитренко, В.А.Мау. – М.:Наука,1994. – 273 с.
- 4.208. Нізова Л.В. Кустарно-ремісничя промисловість на початковому етапі нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) . – К.: Ін-т історії України НАН, 2000. – С.180-200.
- 4.209. Нізова Л.В. Промислова кооперація на Україні в 20-30 роки (з історії українського малого бізнесу). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1994. – 123 с.
- 4.210. Нізова Л.В. Промислова кооперація Радянської України в добу непу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 215 с.
- 4.211. Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30 - ті рр. ХХ століття. – К.: Стилос, 1998. – 316 с.
- 4.212. Нормы и ценности повседневной жизни: становление социалистического образа жизни в России, 1920-30е гг. / Под общ. ред. Т.Виховайнена. – СПб.: журн. „Нева” Ин-т Финляндии в Санкт-Петербурге, 2000. – 480 с.
- 4.213. Олійник В.М. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті ХХ століття. – Черкаси, 1998. – 38с.
- 4.214. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921-1929 рр. – Х. : Основа,1998. – 128 с.
- 4.215. Орлов И.Б. Восстановление промышленности // Россия нэповская / Под общ. ред. А.Н.Яковлева. – М.: Новый хронограф,2002. – С.121-149.
- 4.216. Орлов И.Б. Противоречия индустриализации // Россия нэповская / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С.376 - 473.

- 4.217.Осокина Е.А. В тисках социалистической торговли // Россия нэповская / Под общ. ред. А.Н.Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С.403 - 418.
- 4.218.Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001. – 460 с.
- 4.219.Павлюченков С.А. „Военный коммунизм” в России: власть и массы. – М. : Русс. книгоиздат. т-во, История,1997. – 272 с.
- 4.220.Павлюченков С.А. Крестьянский Брест, или предистория большевистского нэпа. – М.: Русс. книгоиздат. т-во, 1996. – 299 с.
- 4.221.Павлюченков С.А. „Новый класс” и становление системы государственного абсолютизма // Россия нэповская / Под общ. ред. А.Н.Яковлева. – М. : Новый хронограф, 2002. – С.169-207.
- 4.222.Панченко П.П., Марчук В.А. Неп: сільське господарство 1921 – 1927 роки // Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000. – С. 129 – 154.
- 4.223.Паршаков А.Е. Экономическое развитие общества / Концепция „кооперативного социализма”: Историческое исследование. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264 с.
- 4.224.Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: КНТЕУ, 2001. – 274 с.
- 4.225.Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.
- 4.226.Пути развития: дискуссия 20-х годов: Е.А.Преображенский, Н.И.Бухарин. – Л.: Лениздат, 1990. – 253 с.
- 4.227.Россия нэповская / Под ред. акад. А.Н.Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 446 с.
- 4.228.Сахаров А.Н. Историческая наука на перепутье // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М.,1996. – С.16 -29.
- 4.229.Секушкин В.И. Отторжение нэпа и командно-административная система. – Л.: Лениздат, 1990. – 96 с.

- 4.230. Семанов С. Кронштадтский мятеж. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2003. – 256 с.
- 4.231. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Х.: Майдан, 2002. – 304 с.
- 4.232. Солдатенко В.Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К.: Світогляд, 2004. – 331 с.
- 4.233. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223 с.
- 4.234. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921-1929). – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
- 4.235. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
- 4.236. Телицын В.Л. Восстановление сельского хозяйства // Россия нэповская / Под общей ред. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С.93 -121.
- 4.237. Телицын В.Л. „Лицом к деревне” и лицо деревни // Россия нэповская / Под общей ред. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 208-229.
- 4.238. Телицын В.Л. Реанимация „военного коммунизма” в деревне // Россия нэповская / Под общей ред. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 419-440.
- 4.239. „Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А.Смоля. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 392 с.
- 4.240. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Черкаси: „Відлуння Плюс”, 2003. – 143 с.

- 4.241.Цакунов С.В. В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е годы. – М.: Наука, 1994. – 321с.
- 4.242.Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, 2-е изд., заново перераб. и доп. - М.: Книгосоюз, 1927. – 383 с.
- 4.243.Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: Ітел, 1994. – 270 с.
- 4.244.Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 349 с.
- 4.245.Шарпаций В.Г. Формування системи соціального забезпечення в УСРР (1919-1922 рр.): Організаційна структура та функції. – К.: НІКА-Центр, 2004. – 78 с.
- 4.246.Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті-50-ті роки ХХ століття. – К.: „Тетра”, 2000. – 532 с.
- 4.247.Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. – М.: Наука, 2000. – 255 с.
- 4.248.Шухов Н.С. Политическая экономия социализма в 20-е годы. – М.: Наука, 1991. – 311 с.

5. МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ, КОНГРЕСІВ І СИМПОЗИУМІВ

- 5.249 Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений, Свердловск, 24-27 сентября 1991 г. – Москва, 1991. – 119 с.
- 5.250.Калініченко В.В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському до колгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. – Історія. – Харків, 1996. – С. 96-101.

- 5.251. Камышин В.Д. Историография новой экономической политики // Тезисы докладов второй республиканской конференции «История Советской России». Новые идеи. суждения. – Ч.3. – Тюмень, 1993. – С.48-50.
- 5.252. Кругляк Б.А. Методологічні аспекти вивчення історії непу в Україні і проблеми розбудови ринкового господарства незалежної держави // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф., Харків, 15 -17 листопада 1995 р. – Харків, 1995. – 356 с.
- 5.253. Кульчицький С.В. Формування економічного фундаменту тоталітаризму в радянській Україні // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення: Історія. Частина II. – Львів, 1994. – С.36-43.
- 5.254. Марочко В.І. Кооперативна форма виробничої діяльності в Україні (друга половина ХХ століття): історико-теоретичний аспект // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ сторіччя. Зб. наук. праць учасників конф.: Між. наук. - практ. конф., Київ, 26-27 червня 2001 р., – К., 2001. – С. 67-73.
- 5.255. Марочко В.И. Развитие сельскохозяйственного рынка на Украине в 20-х годах // Аграрный рынок в его историческом развитии ХХІІІ сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24-27 сентября 1991 г. – Москва, 1991. – С. 24-26.
- 5.256. Національний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ століття. Збірник праць учасників конференції. – К.: Укопспілка, 2001. – 345 с.
- 5.257. Трофимович В.В., Каспрук І.І. Концесійна політика України в перші роки непу // Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22-28 серпня 1993 року: Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II. – Львів, 1991. – С. 62-66.

6. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

- 6.258. Архірейський Д. Діяльність воєнних нарад України в 1920-1924рр. (на матеріалах південних губерній): Автореферат дис.... канд.. іст. наук: 07. 00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
- 6.259. Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов: Автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07. 00. 01 / Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченка. – К., 1990. – 19 с.
- 6.260. Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-політичні аспекти проблеми): Автореферат дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1992. – 26 с.
- 6.261. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках: Автореферат дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – О., 2004. – 20 с.
- 6.262. Волосник Ю.П. Діяльність міських рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр.: Автореферат дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1993. – 16 с.
- 6.263. Гринчуцький В.І. Промислові трести України у роки нової економічної політики (1921-1929 рр.): Автореферат дис ... д-ра економ. наук / Ін-т світ. екон. та міжнарод. відносин. – К., 1998. – 33 с.
- 6.264. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920 - 1930-і роки: Автореферат дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Чернігів. держ. пед.. ун-т ім. Т.Г.Шевченка – Ч., 2000. – 19 с.
- 6.265. Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України наприкінці ХІХ- на поч. ХХ століття: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07. 00. 01 / Черкас. нац.-й ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.

- 6.266.Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу. Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Черкас. нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
- 6.267.Диланян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Київ. нац-й ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1992. – 37 с.
- 6.268.Довбня О.М. Суспільно-політичні фактори змін у складі селянства УСРР 1927-1932 рр.: Автореф. дис ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. – 19 с.
- 6.269.Дорошко М.С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 34 с.
- 6.270.Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) : Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетровський нац-й ун-т, 2003. – 16 с.
- 6.271.Каденюк А.С. Социально-политические отношения в аграрном секторе Украины в 20-е – 90-е годы : Автореф. дис ... канд. ист. наук: – К., 1991. – 21 с.
- 6.272.Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетровський нац-й ун-т. – Д.,2004. – 35 с.
- 6.273.Каспрук І.І. Неп на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Київ. нац.- й ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1994. – 18 с.
- 6.274.Колесник В.Ф. Рабочий класс Украины в конце 20-х – 30-е годы: Историография: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07. 00. 01 / Киев. нац.- й ун-т им. Т.Г.Шевченка – К.,1991. – 34 с.

- 6.275. Корновенко С.В. Податкова політика Радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921-1925 рр.): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Донецький нац-й ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.
- 6.276. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.): Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Одеський нац-й ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2005. – 34 с.
- 6.277. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-1930-х років: історіографія: Автореф. дис ... д-ра іст. наук. – К., 1999. – 37с.
- 6.278. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 18 с.
- 6.279. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921-1929 рр.): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Київ. нац-й ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1997. – 27с.
- 6.280. Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922 - 1930 рр): Автореф. дис... канд.. іст. наук: 07. 00.01 / Запорізький. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
- 6.281. Лазаренко В.М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ століття: Дис. ... канд.. іст. наук: 07. 00. 01 / Харківський нац-й ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 245 с.
- 6.282. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу: Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Донецький нац-й ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
- 6.283. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки непу (1921-1928рр.): Дис. ... канд.. іст. наук: 08. 01. 04 / Харків. держ. акад.-я культури. – Х., 2001. – 202 с.
- 6.284. Лантух В.В. Торгівля в Україні в 1921-1923 рр.: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00.01 / Харків. держ. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 1995. – 35 с.

- 6.285. Лехан Л.Б. Зміни чисельності структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-1933 роках: Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Харків. нац.- й ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2002. – 19 с.
- 6.286. Лобач К. В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу: (Історико-економічний аспект): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Київ. нац-й ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1994. – 17 с.
- 6.287. Лях С.Р. Сельскохозяйственные рабочие Украинской ССР в 20-е годы.: Автореф. дис ... д-ра ист. наук: 07. 00. 01 / Київ. нац-й ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1991. – 30 с.
- 6.288. Маковський В.В. Земельне питання в Кримській АРСР і практика його вирішення в 1920-х роках.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Запорізький нац-й ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 18 с.
- 6.289. Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах УСРР (1921-1929 рр.): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00.01 / Харків. нац-й ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2000. – 19 с.
- 6.290. Масненко В.В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.): Дис. д-ра іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. – 487 с.
- 6.291. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Київ. нац-й ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1994. – 35 с.
- 6.292. Непіпенко Л.П. Політична культура Радянської України періоду непу: Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Харків. нац-й ун-т ім. В.Н. Каразіна. – К., 2000. – 20 с.
- 6.293. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20 ті. - середина

- 30 pp. XX століття): Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00.01 / Київ. нац-й ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1999. – 43 с.
- 6.294. Олійник В.М. Розвиток селянського самоврядування в 1921-1929 роках: Автореф. дис....канд. іст. наук: 07. 00.01 / Черкас. нац-й ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 21 с.
- 6.295. Олійник М.М. Становлення і діяльність профспілок в умовах розвитку приватного підприємництва в Україні (1921-1929 роках) : Дис.... канд.. іст. наук: 07. 00.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х.,1997 – 241 с.
- 6.296. Петрова С.М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы новой экономической политики (1921-1927 гг.) : Автореф. дис... канд. ист. наук: 07. 00. 01 / М Г У им. М.В.Ломоносова. – М.,1992. – 23 с.
- 6.297. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Ін-т історії України НАНУ. – К., 2002. – 40 с.
- 6.298. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880- початок 30-х років XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Київ. держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1992. – 24 с.
- 6.299. Романець Н.Р. Селянство і Радянська влада у 1928 - 1933 роках: проблеми взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д.,1995. – 17 с.
- 6.300. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-1928 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д.,2000. – 17 с.
- 6.301. Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження):

- Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1993. – 19 с.
- 6.302. Сергеев В.В. Діяльність Наркомзему України в 1921-1927 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Запорізький нац.- й ун-т. – Запоріжжя, 1993. – 22 с.
- 6.303. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 02 / Київ. держ. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1992. – 19 с.
- 6.304. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках ХХ століття : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Нац.- й аграр.-й ун-т. – К., 2000. – 19 с.
- 6.305. Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Кременчуцький держ. політехн. ін-т. – Кременчук, 2000. – 18 с.
- 6.306. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928 рр.) : історико-теоретичний аспект: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 31 с.
- 6.307. Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (др. пол. 1920- поч.1930х рр.): Автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07. 00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
- 6.308. Турчина Л.В. М.Хвильовий в громадському житті України (20 ті - початок 1930-х рр.): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Запорізький держ. техніч. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
- 6.309. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (Історичний аспект): Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 1999. – 19 с.

- 6.310. Філіпов К.В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття: Дис... канд.. іст. наук: 07. 00. 01 / Харків. держ. ун-т. – Х., 1998. – 229 с.
- 6.311. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Дис.... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Український транспорт. ун-т. – К., 1999. – 392 с.
- 6.312. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 2000. – 34 с.
- 6.313. Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті- на початку 50-х років: Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Ін-т історії України НАН. – К., 2001. – 35 с.
- 6.314. Яковлєва Л.М. Документальні джерела про діяльність Раднаркому України в період непу (1921-1927): Дис... канд.. іст. наук 07. 00. 09 / АН України; Ін-т історії України. – К., 1994. – 406 с.